

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

НАДГРОБНИ ПОРТРЕТИ

(О особинама личности на надгробницима западне Србије)

Приказ особина личности упокојених људи на надгробним споменицима западне Србије веома је занимљива тема за озбиљнији научни приступ, не само са становишта изучавања посебности духовно-моралног портрета појединаца, већ и са позиција дубљег сагледавања општих карактеристика свеукупног живота патријархалног друштва нашег поднебља.

Овај рад представља скроман покушај да се учини глобални увид у основне особености надгробног „сликања“ наших предака. Осветљавање „главних“ особина покојника, односно оних које се учесталије сусрећу у обликовању посмртних ликова праћено је у временском распону од 1860. до 1940. године, а то и јесте време најиздашније клесарске речитости, па, према томе, и надгробним портретима најбогатије. Наиме, пре овог раздобља одлике покојника се и не могу пратити услед њиховог неуписивања на споменике, а

после њега надгробна сведочења о умрлима су све више свођена на штуре податке који, иначе, не казују ништа ново што већ у помемуту раздобљу од осамдесет година није речено. Тако су се гробља после другог светског рата претворила у огромна слагалишта мртвог камена, са кога су потпуно истиснути и човеков животопис и његова лична обележја.

При обради ове теме коришћена је грађа са гробља која се налазе на широком подручју од Рудника до Златара и од Ибра до Дрине, али пошто су портретним исказима најбогатија гробишта у средишту истраживачког подручја, то су примери у овом раду махом са споменика драгачевског, трнавског, пожешког, ариљског и ивањичког краја. Гробља по периферији (рудничка, студеничка, златиборска, рачанска и санџачка) кудикамо су мање заступљена.

Означавање одлика покојника је доста „касан плод“ надгробних споменика, којима, одмах да кажемо, првобитна намена није ни била да сликају покојничке ликове, већ само да сачувају „грубу“ успомену на њихово име и постојање. Личност мушкарца ће се, па и то некако стидљиво, почети да појављује на надгробљу тек од седмог десетлећа прошлог века, а женских особа још тридесетак година касније. (Патријархална неправда према женском роду и на гробљима се видљиво потврдила). Требало је да прође преко пола столећа од ослобођења од Турака, па да из таме злог времена изрони нешто од личности сеоског патријархалца.

Да би се створила потреба да се испољава лична различитост, односно јединственост сопствене природе, улоге или положаја, требало је претходно да се „догоде“ извесни друштвени процеси и сазреле услови који би повољно деловали на развој самосвести. Требало је дојучерашња раја најпре да се ослободи дуготрајног ропског осећања себе, па тек онда да проширује свест о сопственом самовољству. И сами искази којима се данас означава човек као лична посебност касно су ушли у народни језик. Тако, на пример, у Вуковом „Рјечнику“ нема речи: личност, особа, особина и особено, што јасно указује на непостојање у народном говору тога доба (половина 19. века) израза који би упућивали на индивидуалитет, односно на оно што је у појединцу особеног карактера. (Врло је мала вероватноћа да је народ за те речи знао, а да их је Вук Карацић случајно, из простог заборавља, „прескочио“).

Постепено, напоредо са привредним и, нарочито, „писменим“ успоном, национално и социјално ослобођеног рајетина, опширивао

се опсег свесности индивидуалних посебности. Уз то, све убрзанији распад патријархалних облика живота доприносио је индивидуацији колективног племенског човека, који се све више почињао осећати као особено посебје, а све мање као безлични припадник шире братственичке групе. Најзад, сеоски човек се све смелије ослобађао од наметнутог му цркварског схватања да је људски створ „раб божји“ и да понос, па и истицање личносног у човеку, није смртни грех.

Особине личности ће бити приказане с освртом на узраст, пол и временски размак (где год је то могуће). Указаће се на телесне, емоционалне и друштвено-моралне особине као и на способности (знање и умење) и особености које су у постојанијој вези са повољним друштвено-економским положајем појединца. Првенствено ће бити говора о благородним, веледушним и узоритим својствима, јер она се готово искључиво и помињу на споменицима, пошто су мртви имали вечиту повластицу да се о њима само добро говори. (О покојницима је махом говорено улепшано и самохвалисаво, отприлике онако како о својим успоменама из детињства причају одрасли људи). Али, указаће се и на особине врло неславне, нимало узвишене и дичне, нимало чојствене и благодарне — особине које су одликовале преступнике свих врста и одметнике од водећих вредности патријархалног друштва.

ТЕЛЕСНЕ ОСОБИНЕ

У „писаним“ надгробним портретима телесне особености су поретко заступљене! (Међутим, ликовно представљање људске телесности на споменицима је и богато и разноврсно). Ређе истицање телесних својстава добар је доказ да се, макар после смрти, изгледу тела кудикамо мање придавала важност него духовно-моралном лику. На гробиштима се од споља опазивих људских одлика срећу младост, лепота, снага и понеко „здравствено обавештење“.

МЛАДОСТ

Младост се може посматрати као телесно својство једино у смислу што је споља опазива као одлика узраста. На надгробницима младост је одредба деце, младића, девојака и млађих супружника, а горња граница до које се рачунала завршавала се око тридесете године. Као особином трајне вредности, клесари су младошћу осликавали рано преминуле особе и на старијим и на новијим спо-

меницима. Придодавали су је подједнако уз особе оба пола, али су, ипак, мушкарце нешто чешће означавали као младе.

Уз све узрасте до тридесете године младост се исказивала на готово исти начин. За многог покојника ових узраста бележило се да је умро *млад*, да је нестао *у младости*, да се представио *у најлепшем добу живота*. На незнатне разлике у приказивању младости дечјег, шипарачког и младићког доба неће се указивати, већ ће се само бацити кратак уопштен преглед на „поетско“ истицање најлепшег и најслађег животног протицања, које се у надгробном казивању означавало као: *најлепше доба, најлепше време, најлепши век, најлепше доба младости, најлепша младост, најлепши живот*. (Такође се неће наводити имена појединаца и година њихове смрти).

Младост се најчешће исказивала истоименом именицом и придевом *млад*. Умирало се *у младости својој, младости дичној, младоста бујној, у младости прераној, младости детињој, младости девојачкој*. Нестајале су младе особе, *млађани животи, млађана чеда, младосни цветови, млади као роса, млађане душице — у младо доба, у мали век*.

Млади су често упоређивани са цветом (цвећем) и росом. Помоћу поредбених песничких средстава компарације и метафоре сликовито је приказивана младеж, њен узраст и начин нестанка. Млади покојници су цветови (цвеће или руже) помрли у цвету! Они су: увенути цвет, росни цвет, млади цвет, девојачки цвет, цветак младости, увенуто цвеће, тек уцветала ружа — а сви су повенули у најлепшем цвету, у најлепшем цвету младости. Они вену и ишчегавају „КАО ЛЕПО ЦВЕЋЕ“, „КАО ЦВЕЋЕ КАД ПОВЕНЕ СЛАНА“, „КАО РУЖА ОД ЈАРКОГА СУНЦА“, „КАО МИРИСНА МАЈСКА РУЖА“, „КАО ПИТОМА РУЖА У ЛИВАДИ“. Млади су као роса и нестају као роса. Многа млада особа је завапила што је смрт уграби, а не „ПОЖАЛИ ШТО САМ (ЈЕ) РОСА“ и што оде са овога света „КАО РОСА ПРАВА“, „КАО РОСА НА МИРИСНОМ ЦВЕТУ“.

ЛЕПОТА

Лепота је одлика младости. Зато су њом само млади означавани. Али, врло је мало особа које су на надгробницима приказане као лепе. Није ли то последица неког народног веровања да мртве није добро „улепшавати“ или схватања да о покојнику првенствено треба рећи оно што је у духовно-моралном смислу добро? Народни вредносни суд је увек стављао добро испред лепог, па отуда и на

споменицима све сами добри, часни и чојствени људи, а лепих је тек само за лек! На сваком гробљу дочекују „хрпе“ добричина и поштењаковића, а само на понеком се суочимо са неким лепотаном или лепојком. А у стварности, доброта се у сеоској популацији није ни издалека у толикој мери чешће распоређивала од лепоте. Отуда смо сигурни да су се особе које су означене као лепе морале одликовати изузетнијом, несвакидашњом лепотом.

Најчешће се описивала лепота момака и девојака, односно особа млађих од 25 година. Већ после двадесетпете лепота се сасвим ретко помиње, пошто су на том узрасту сви момци пожењени, све девојке поудаване, а супружнике су клесари изузетно ретко украшавали лепотом (па када су то и чинили, супружници су морали бити врло млади: обично млађи од 23 године). За децу до петнаесте године ређе се истицало да су лепа, а на узрастима изнад тридесете готово се није нашао ниједан леп човек!

На неколико споменика је указано на лепоту новорођенчади. За младе мајке које су умрле при порођају наводи се да су иза себе оставиле лепо дете. „И ЖИВО ЧЕДО КАО ЛЕП ЦВЕТ ОСТАВИ“ — уписано је на надгробнику двадесеттворогодишње Драгине Сатарић из Миросаљца (1903).¹ И на неколико других споменика помиње се „ЖИВО ЧЕДО КАО ЛЕП ЦВЕТ“.

За младенце (децу испод десет година) ретко се казује да су лепа. Само се на понеком споменику јаве „описи“ као: „ЈА САМ БИЈО ЛЕПА РОСА“ (Јазац, 1901) и „ОВДЕ ВЕНЕ ЛЕПИ ЦВЕТАК“ (Драгојевац, 1907). Али овакве одреднице некако више упућују на младост него на лепоту.

Нађено је и неколико „лепих“ ђачких портрета. Један необичнији је на гробљу у Здравчићима. Свршени ђак четвртог разреда Петар Видаковић умро је у петнаестој години „КАО НАЈЛЕПШИ АЛЕМ-КАМЕН СВОЈИХ ШКОЛСКИХ ДРУГОВА“ (1880).

Лепота младића се ређе истицала од девојачке и она је код њих обично била здружена са телесном снагом, мушким рсом. Каже се да је леп момак умро „У НАЈЛЕПШОЈ СНАЗИ“, „СПОСОБАН“. Младић Десимир Јоксимовић из Горобиља „БИО ЈЕ ОБДА-РЕН СВИМА ВРЛИНАМА: ДОБРОТОМ, СТАСОМ, ЛЕПОТОМ, КРА-ТОШЋУ И УМИЉАТОШЋУ“ (1908), а двадесетдворогодишњи Јован Ђурић из Дражиновића био је „ДИЧНОГА ИЗГЛЕДА“ (1894). Лепотан Никола Маркићевић из Придворице, који је био „МЛАДИЋ НЕОПИСАНЕ ЛЕПОТЕ, ЛИЧИТ, СПОСОБАН“, хвалисаво довикује

са споменика: „ЧУЈТЕ, БРАЋО И ВИ МОЈЕ МИЛЕ СЕЈЕ: БИЈАК ЛЕП ОВОГА СВЕТА!“ (1928). Десимир Лишанин из Ласца каже за себе: „ЗА ЖИВОТА БЕЈАХ МЛАДИЋ ФИНИ“ (1916). Одредбом „фини“ означио се и као телесно допадљив и као пристојан и префињен у понашању и одношењу према познаницима.

Девојачка лепота се најчешће означавала епитетском синтагмом „лепа девојка“, али се срећу и изрази „лепота девојачка“, „лепо цвеће“ и „најлепши цвет“. Наилази се на овакве „изгледе“ сеоских лепотица: „ОВДЕ ПОЧИВА МАРТА, ЛИЕПА ДЈЕВОЈКА“ (Тучково, 1862), „СТОЈКА, ЛЕПА ДЕВОЈКА“ (Речице, 1895), „ЕВО ГРОБА ГДЕ ПОЧИВА ЛЕПА ЗОРА, ЛЕПОГ ЛИКА“ (Дљин, 1897), „О ТИ ТАМНИ ГРОВУ, МОЈ ВЕЧИТИ ДОМУ, У ТЕБЕ ВЕНЕ МОЈА МЛАДОС ДЕВОЈАЧКА И ЉЕПОТА МОЈА“ (Пријановићи, 1899), „ОВДЕ ВЕНЕ ЛЕПО ЦВЕЋЕ“ (Парменац, 1902), „КАД ПОСТАДОХ НАЈЛЕПШИ ЦВЕТ, ОНДА ОДОК НА ОНАЈ СВЕТ“ (Брђани, 1905).

Девојачка лепота се обично приказивала уопштено, у целини, без указивања шта је на девојци било лепо. Да ли стас, лице, очи, обрве, зуби. Ако се и наиђе на нешто утанчаније и сликовитије описе, у њима се најчешће помиње лепота лица, а стаса само понекад. У врдилском гробљу „ПОСТОИ МЛАДЕЖНО ТИЕЛО“ миловидне красотице Ружице Марковић, „КОЈА БИЈАШЕ КРАСНОГА СТАСА И ЛИЕПОГ ЛИЦА КАО НАЈЛЕПШИ ПРОЦВАТИО НА ЗЕМЉИ ЦВИЕТ“ (1867). У Зеокама је сахрањена петнаестогодишња Драгојла Јевремовић, „КРАСНА ЛИЦА ДЕВОЈЧИЦА“ (1893). Лепотом изузетно лице имала је и седамнаестогодишња Симка Јанковић из Ласца. Она је била „ОТЛИКОВАНА ДЕВОЈКА У ЛИЦУ МЕЂУ СВОЈИМ ДРУГАРИЦАМА“ (1899). Клесар јој, милоликој, уличи лепоту на надгробном биљегу, па она дозива другарице да то виде: „ОЈ, ДЕВОЈКЕ, МИЛЕ ДРУГАРИЦЕ МОЈЕ, ПОГЛЕДАЈТЕ ЛЕП ДЕВОЈАЧКИ ЛИК!“ Лепоглавка из Ласца се прибојавала да ће јој се, мртвој, леполикост пребрзо заборавити па зивка лазачке девојане да јој зирну бар у окамењену лепоту на надгробном знамену.

Само се на једном споменику нашло да се за старију особу каже да је лепа. Бездетна супруга Вукосава Ковачевић из Папраштишта сама је себи, за живота, скројила ласкав аутопортрет нагласивши и да је била „ГЛЕДНА“ (1921). Придев гледан у народном говору је означавао особу која лепотом привлачи погледе, која се због личитости радо гледа.

На неколиким споменицима је убележено да је бог украсио лепотом умрлога. То се каже изразом „богом украшен(а)“.² „Богом украшене“ биле су сестре Ђурђија и Селена из Трнаве. Дванаестогодишњу Ђурђију покри земља 1872. године „У ЛЕПОМЕ ЦВЕТУ“, а још лепшу шестогодишњу Селену четири године касније. Епитафи су им слични, па наводимо само онај „прелепе“ Селене: „ОВДЕ ПОЧИВА БОГОМ УКРАШЕНА ДЕВИЦА СЕЛЕНА, ПРЕЛИЕПА КЋИ МЛАДЕНА ВУЈОВИЋА ИЗ ТРНАВЕ“. У Атеници почива „БОГОМ УКРАШЕНИ“ младић Витомир Лишанчић (1877) и тело „БОГОМ УКРАШЕНОГА МЛАДИЋА“ Властимира Гудурића (1895). Четворогодишњу Грозду Перишић из Пожеге „БОГ ЈЕ ОСОБИТОМ МУДРОШЋУ И ЛЕПОТОМ ОБДАРИЈО“ (1895). Овакви примери, у којима се лепота сматрала даром божјим, јављају се само на споменицима из друге половине 19. века и писани су под утицајем црквених извора.

До краја прошлог века лепе особе су портретисане и црквенословенским речима односно русизмима: красота и красан. Младића Васа Бајовића из Дражиновића смрт је уграбила „НЕ ГЛЕДЕЋИ НА КРАСОТУ ЛИЦА ЊЕГОВА“ (1861), а у Пухову вене „ДЕТИЊА МЛАДОС КРАСНОГА ЂАКА КЊИГОУЧЕНИКА ПРВОГ РАЗРЕДА“ (1888). У Латвици почива „МЛАДОС ДЕВОЈАЧКА И КРАСОТА РОСАНДЕ“ (1897), а у Теочину двадесетогодишња супруга молебно призива са споменика: „ПРИСТОЈ, ЉУДСТВО, И ПОГЛЕДАЈ НА МЕНЕ, ГДИ КРАСОТА МОГА ЛИЦА ВЕНЕ!“ (1900).

СНАГА

Видели смо да се за поједине младе лепе људе казује и да су били способни. Епитетом способан означаване су порасније и развијеније особе, па, дакле, и снажније. Тако су поменутог Десимира Јоксимовића красиле стаситост и „КР(Х)АТОСТ“ (јакост), а Николу Маркићевића „способност“. Деветнаестогодишњи Миливоје Николић из Зеока био је „ТЕЛЕСНО СПОСОБАН“ (1919). На понеком споменику се и изричито указује на нечију снагу. Драгачевац Јован Солдатовић се доселио у долину Мораве „НАДАЈУЋИ СЕ У СВОЈУ СНАЖНУ МИШИЦУ“ (1894), зликовци су „срушили“ у Севојну Алексија Миливојевића, „ОВУ ЧУВЕНУ СНАГУ“ (1908), јаки Радојица Угреновић из Прањана је умро, а „НИШТА СНАГА НЕ ПОМОЖЕ“ (?).

Занимљиво је пратити помен снаге у вези са узрасним менама. За децу углавном до десете године каже се да су нејака. Ова одредба архаичног и поетског призвука са значењем: мали, зелен и недорастао за колико-толико самосталан живот, чешће је одредница деце остале иза прерано упокојених родитеља. Отац из Трнаве оставио је два „МИЛА НЕАКА МИ ЧЕДА“ (1860), а муж из Атенице супругу „СА МОИМ НЕАКИМ ЧЕДОМ ЈЕЛЕНОМ“ (1863). Мајке су по смрти мужева остајале са нејаком децом („ОСТА СИРОТА УДОВИЦА СА 2 НЕЈАКА СИНА“ — Бреково, 1877), отац се опраштао од ситне деце („ЗБОГОМ, МОЈА ДВА НЕЈАКА СИНА!“ — Бреково, 1913), малолетна деца су учествовала у подизању споменика („ОВАЈ СПОМЕН ПОДИЖЕ МУ ЖЕНА ВИНКА И НЕЈАКИ И МАЛИ СИНОВИ МИЛАДИН И МИЛУН“ — Каона, 1900).

Помрла деца су означавана и деминутивним придевом НЕЈАЧАК, који код намерника изазива појачанију тугу. Трогодишњи Обрад Обрадовић из Богојевића жали се својим вршњацима: „СРБЧАДИ, МЕНЕ ЈЕ МЛАДА, ЛУДА И НЕАЧКА СМРТ ОТЕЛА ИЗ НАРУЧИЈА МОЈИ МИЛИ РОДИТЕЉА“ (1891). (Придев ЛУД у портретисању мале деце јавио се само на овом споменику и има исто значење као млад и нејак. Он се употребљавао и у народним песмама, где је имао значење: неискусан, наиван, невин). У гробљу у Грабу труне „ПЕТОРО НЕАЧКЕ ДЕЦЕ“ Косте Јовичића (1913).

За особе младићког и „средњег“ доба понекад се каже да су умрле „У РАЗВИЈЕНОМ ЦВЕТУ“, „У НАЈЛЕПШОЈ СНАЗИ“, дакле у годинама кад се више снагом не расте, не напредује и развија. Тридесетшестогодишњак Марко Каранац из Врњачана умро је „У НАЈБОЉОЈ СНАЗИ МУЖЕВСТВЕНОЈ КАД МИШЉАШЕ НАЈБОЉЕ ПОЖИВИТИ И У КРУГУ СВОЈЕ ФАМИЛИЈЕ ПРОВОДИТИ ДАНЕ ЗАДОВОЉНЕ“ (1876). Мужевствена снага је најадекватнији израз за обележавање узраста пуне телесне зрелости.

*
* *

Најзад, на телесна својства упућивали би и извесни подаци о здравственом стању. Појединци се хвале својом телесном отпорношћу и горштаким здрављем које их је служило до дубоке старости. Старац Мијаило Томашевић из Бељине, здрав као дрен, пркосио је болести и лекарима: „ЗА СВОГ ВЕКА НИСАМ ПИО ДОКТОРСКОГ ЛЕКА — НИЈЕ МЕ ДОКТОР ПРЕГЛЕДАО“ (1938). Павле

НАДГРОБНИ ПОРТРЕТИ

Стевановић из Тврдића „ДО УМРЛОГ ЧАСА НИЈЕ БОЛОВО“ (1894), а Милић Шапоњић из Комарана поживео је 119 година „БЕЗ НИКАКЕ МУКЕ НИ БОЛЕСТИ“ (1909).

Наиђе се и на понеки опис „телесних симптома“ оболелих. Младићу Радомиру из Чачка су „ОД БОЛОВА ИЗНЕМОГЛЕ ОЧИ, НИТИ НОГА С КРЕВЕТА ДА КРОЧИ“ (1892), а Ђурђе Ђосић из Паковраћа саопштава историју и дијагнозу свог урођеног слаботелесног стања: „ОД РОЂЕЊА ПА ДО СМРТИ У МОИХ 23 Г... НЕ МОГОК НИ ДА ПОЋЕМ НИ ДА ДОБРО ЗБОРИМ ОД ТЕШКЕ СЛАБОСТИ“ (1904).

ЕМОЦИОНАЛНЕ ОСОВИНЕ

Да су „опори“ планинци били врло осећајни, има пуно доказа на надгробницима. Прве свега, на њима су утиснути тако ганутљиви тужбалички изливи жалости за покојницима да би се и камен расплакао. Пуно је суза и уздасно-јаукаличких израза, којима се рушној души олакшавало. Затим, ту су и докази љубезног, нежног и уопште саосећајног односа између сродника, који се најчешће изражавао придевом МИЛИ. Мили су: син, отац, брат, кћерка, мајка, сестра, деца и брачни другови. Уз то, они су „СЛАТКИ“, „БЛАГОДАРНИ“, „ЉУБЕЗНИ“, „УМИЉАТИ“, „МИЛОСНИ“. Најзад, на љубезне и нежне односе међу кућанима у патријархалној породици, у којој се живело у слози и љубави, указује и преко тридесет миловитих деминутива и хипокористика. Те именице субјективног осећајног односа поетизују надгробна казивања и уносе у њих мили и тепајући звук. Ту су деминутиви: мајчица, синчић, сестрица, дечица и јединче, док је хипокористика (речи од мила) повише: тајо, оцо, бабајко, маја, нана, сеја, сеша, брале, синак, ћера, бака, ћедо чико...

Па ипак је на споменицима мало непосредних, атрибутских „осећајних“ одредби које би произилазиле из димензија темперамента. Уствари, на понашање које би било израз испољавања урођених импулса темперамента указују само три атрибута: љубав(ан), дичан и храбар.

ЉУБАВ(АН)

Судећи по неким споменицима, нема доброг човека ако нема способност да воли, ако није обдарен урођеном љубављу. Љубав као основно својство, и моћ, доброг човека изричито се помиње на над-

гробним каменовима, али се њено постојање може препознати и из разних описних начина приказивања осећајног односа међу члановима породице. Већ смо нагласили да су се чељад сваког дома међусобно волела, живела у истинској љубави и безмерно туговала за упокојеним укућанином.

Али, на споменицима постоје људи којима је главна одлика љубав. Они поседују љубав као што имају своје срце и своју душу. Рођени с њом, само треба да је усмере према другима. На неколиким споменицима је уписано да је покојнику у срцу, у сржи свег бића, била љубав. Каже се „У СРЦУ МУ БЕШЕ ЉУБАВ“, али се при том обично дода и још понека вредност коју је покојник сматрао врхунском, па јој је усмеравао љубав и све животно делање. Тако је за Вићентија Плазенића из Губереваца записано: „У СРЦУ МУ БЕШЕ ЉУБАВ И ДОМОВИНА“ (1911), за Владимира Плазенића из истог села: „У СРЦУ МУ БЕШЕ ЉУБАВ И ТРГОВИНА“ (1923), а за Видосава Јаковљевића из Горачића: „У СРЦУ МУ БЕШЕ ЉУБАВ И ИМОВИНА“ (1931).

Ту љубав „љубавници“ су испољавали у свакидашњем животу, живели њоме међу члановима породице, комшијама, познаницима — народом. Поживели су „У ЛЕПОЈ ЉУБАВИ СА СВОЈОМ ФАМИЛИЈОМ“, „У ЉУБАВИ СА НАРОДОМ“, „СА СВАКИМ ЉУБАВНО“. Кмет Сретен Васовић из Граба поживео је „У ДОБРОЈ ЉУБАВИ И МИРУ С БРАЋОМ, КОМШИЈАМА, ЗНАНЦИМА И ПРИЈАТЕЉИМА“ (1862), а Јанићије Савић из Шума „У ЛЕПОЈ ЉУБАВИ СА СВОЈОМ ВАМИЛИЈОМ, А ОСОБИТО СА СВОЈИМ ЉУБАВНИЦИМА“ (1899). Домаћин Филип Теофиловић из Врчана је „С НАРОДОМ ВЕЛИКУ ЉУБАВ И ПОШТОВАЊЕ ИМАО С ОНИМ С КОЈИМ СЕ ПОЗНАВАО“ (1907).

У посебну врсту „љубавних“ људи спадају другови који су пуним срцем умели искрено да другаре. Дружељубивост, срданост и пажљивост могле су се третирати као осећајне особине код свих добрих људи — мекосрцих доброћудника стално спремних да се пријатељски и сарађивачки одазову ближњима, али су овде уврштени само најискренији дружељубници, другари топла срца који су изабрали љубав за најпогоднији начин постојања. На споменицима изузетно дружељубивих људи који су са свима познаницима пријатељствовали срећемо одредбе „ДОБАР И ИСКРЕН ДРУГ“, „ТЕЛО ИСКРЕНА ДРУГА“, „ГРОБ ДОБРА ДРУГА МЕЂУ КОМШИЈАМА“. На биљегу Јова Остојића, механције из Ивањице, уписано је: „У

ЛОВУ ЈЕ ДРУШТВО ИЗГУБИЛО ДОБРОГ ДРУГА“ (1886). (У мекани веселог другара скупљале су се делије, другарчине и љубавници, па се смрћу главног пријатеља то весело друштво стужило и окарило). На неколиким споменицима је убележен назив ЉУБАВНИК са значењем друг, јаран, први пријатељ, ближник што „разуме срцем“. У Бранешцима лежи тело Ивана Јевремовића, „ПОЗНАТОГ ЉУБАВНИКА, ПРИЈАТЕЉА ЗА СВАКОГА“ (1887), а у Шаренику Лазара Вучићевића који је поживео „КАО ДОБАР ДОМАЋИН И ЉУБАВНИК“ (1908).

Људима који су зрачили љубављу народ је узвраћао љубављу. Познаници су волели осведочене љубезнике, признавали им ширину срца, поштовали пријатељска осећања. Зато се на споменицима јавља реченица „признања“: „С НАРОДОМ ВЕЛИКУ ЉУБАВ СТЕКАО“. Миљко Ристић из пожешке Жежевице је „С НАРОДОМ ВЕЛИКУ ЉУБАВ СТЕКАО КОД ОНИХ КОИ СУ ГА ПОЗНАВАЛИ“ (1888), а келнер Радомир Обрадовић из Косјерића „У СВОМ МЛАДОМ ЖИВОТУ СТЕКАО ЈЕ ВЕЛИКУ ЉУБАВ И ПОКВАЛУ“ (1903).

ДИЧАН

На приличном броју споменика покојници су карактерисани атрибутом дичан. Њиме су се означавале првенствено поносне особе, оне које су се због поседовања извесних „лепих“, савршених и изванредних својстава могле с правом дикати. То су готово увек биле особе млађе од 25 година, па се може рећи да је дичност превасходно особина младости. На неколико споменика је и сама младост одређена овим епитетом. Земља је покрила „ДИЧНУ МЛАДОСТ“, у гробу вене „ДИЧНА МЛАДОСТ“, СПОМЕНИК ЈЕ ЗНАК „ДИЧНЕ МЛАДОСТИ“. А млади, сами дикли и поносити, и јесу били дика и понос родитеља, украс којим се дикало, и разметало, и кочоперило. (Ова појава да се родбина дичи вредним покојником указује да је дичност мање устаљени осећајни „дериват“ покојниковог темперамента, а више придодата реакција и утисак других, односно одлика која постоји само у очима благонаклоне родбине).

Врло ретко дичност је одликовала дечака до петнаесте године. Ако им се то својство придавало, оно се обично односило на ђаке. Тако у Атеници земља „чува“ осмогодишњег Велимира Гудурића, „ДИЧНОГ ЂАКА“ (1893), а у Бакионици су остацци петнаестогодиш-

њег „ДИЧНОГА СИНА МЛАДОГ ЉУБОМИРА ЛАЗАРЕВИЋА, УЧЕНИКА ТРЕЋЕГ РАЗРЕДА“ (1880). Ђаци средњошколци посебно су били за дикање родитељима. Божидар Тодоровић из Субјела, двадесетогодишњи гимназијалац, био је „ДИКА И УЗДАНИЦА РОДИТЕЉА СВОЈИХ“ (1883).

Махом се дичност приписивала момцима и, знатно ређе, девојкама. Са споменика у Богојевићима опомињу се сродници: „ПОМЕНИТЕ БРАТА СВОГА, ДИЧНОГА МЛАДИЋА АЛЕКСУ СЕЛАКОВИЋА“ (1903). На гробљу у Брекову је запис: „БУДИМИР, УМИЉАТИ СИН ВУЧКА ТОШИЋА, ДИЧНИ МЛАДИЋ ОВОГ СЕЛА ОД 18 ГОД.“ (1909). Понекад се и уз војнике, чак и уз њихов споменик, придене епитет дичан. У Горачићима је сахрањен војник Радосав Петковић „КОД ОВОГА ДИЧНОГА СПОМЕНИКА“ (1891). У Речицама земља скрива „ДИЧНУ МЛАДОСТ ПРОШЕНУ ДЕВОЈКУ“ Јеленку Трифуновић (1898), а у Ласцу почива „ДИЧНИ ЛИК ДЕВОЈАЧКИ“ Симке Јанковић (1899).

Код особа зрелог доба (после 25. године) дичност је почеста одлика истакнутијих „Србова“. А ти уважени и виђени Срби обично су били или добри домаћини, или кметови и председници, или угледни трговци. Али дичношћу се нису китили само богати и власни, већ и храбри ратоборци и отресити и отмени земљоделци. Тако нас на сваком гробљу дочекује по десетек споменика дичних Срба. Наводимо три портрета таквих Срба:

● „ОВДЕ ПОЧИВА ДИЧНИ СРБИН ДОБРОСАВ ЈЕЛУША ИЗ ГРАБА“ (1890);

● „ЛАДНА ЗЕМЉА СКРИВА ДИЧНА СРБА ВУЈИНА ВУЈИ-
НОВИЋА, УВАЖЕНОГ ГРАЂАНИНА И БИВШЕГ ТРГОВЦА МАР-
ВЕНОКУПНОГ ОВОГ СЕЛА ГУБЕРЕВАЦА“ (1899);

● „ЕВО ГРОБА, ВЕЧИТА ДВОРА... ДИЧНА СРБА ЈОВИЋА
КАРАЋЕ, БИВ. ДОБРОГ ДОМАЋИНА, КМЕТА И ЧЛАНА РАДИ-
КАЛНЕ СТРАНКЕ ИЗ Д. ДУПЦА“ (1907).

Приметљиво је да је дичност првенствено мушка особеност. Од женских особа она је нешто учесталије красила једино „Српкиње“. Споменичким исказом „дична Српкиња“ обично су означаване узорите девојке, часне удовице, неуморне раднице или по било чему пожељном ванредне жене.

Епитет дичан је најчешћи у прве две деценије овог века, док се пре 1880. и после 1930. године готово и не јавља. Његова употреба је трајала, углавном, око пола столећа. После првог светског рата он је неосетно ишчезавао, не само са надгробних каменова, већ и из свакидашњег саобраћајног, колоквијалног говора. Поставши не-

функционалан и непрецизан у одређивању особина личности, он се придружио застарелим речима које у данашње време могу имати само „етнолошко“ и песничко значење.

ХРАБАР

Храброст је одликовала готово све ратнике који су учествовали у неком од осам ратова од првог устанка до првог светског рата. А ко је као устаник војевао са Карађорђем и Милошем био је „КРАБРИЈ РАТНИК“ или „КРАБРИ ВОЈНИК“, који је „КРАБРО ВОЕВАО ЗА СЛАВУ И СЛОБОДУ СРБСКУ“. И устаничке војводе су карактерисане атрибутом храбар. У Прислоници су кости „СРБСКАГО ВОЈВОДЕ ХРАБРОГА“ Лазара Мутапа, у Цветкама почива Јован Курсула, „ВОЈВОДА КОИ ЈЕ КРАБРИ РАТНИК БИО“, а у Гучи Прота Гучанин, „ХРАБРИЈ ВОЕНИ КОМЕНДАНТ ДРАГАЧЕВСКИЈ“.

Као храбри и јуначни приказивани су и ратници каснијих српско-турских и српско-бугарских ратова, као и они који су се борили против Аустро-Угара и Немаца у „европском“ рату. Пошто су они махом означени стереотипном и овешталом одредбом „храбар“, нема потребе наводити појединачне примере храбрих ратника. Овде ће се само навести неколико примера који на „мало друкчији начин“, дакле, без помена епитета „храбар“, исказују нечију неустрашивост. Да је ратника одликовала храброст и срчаност, сазнаје се из навода да је био „ДОБАР ЈУНАК“, да је „ЈУНАЧКИ ВОЈЕВО“, да се „ХЕРОЈСКИ БОРИО“, да је погинуо „ЈУНАЧКИ БОРЕЋИ СЕ“, итд. Тако је учесник првог балканског рата Миленко Матовић из Стубла за себе записао: „У БОРБИ САМ ДОБАР ЈУНАК БИО, КОСОВО САМ ОСВЕТИО“. У истом рату учествовао је и Драгутин Савић из Шума, „КОИ ХЕРОЈСКИ БОРИО СЕ ПРОТИВ ТУРАКА НА БАКАРНОМ ГУМНУ“, Милоје Цицковић из Душковаца је пао на Шапцу 1914. године „С ОПТРИМ МАЧЕМ У ДЕСНИЦИ КО МИЛОШ ОБИЛИЋ“.

На храброст, неустрашивост и хладнокрвност у погибелним окршајима упућују и ратна одликовања. Изузетнији ратници се надгробно похваљују за храброст: „ОДЛИКОВАН ЗА ХРАБРОСТ“, „ДОБИО ВЕЛИКО ОТЛИЧИЈЕ НА СРБСКО-ТУРСКОМ РАТУ“, „ОБДАРЕН КОЛАЈНОМ И ЗЛАТНОМ И СРЕБРНОМ МЕДАЉОМ“, „ОДЛИКОВАН ДИПЛОМОМ И МЕДАЉОМ“, „ОДЛИКОВАН СА ТРИ ОДЛИКОВАЊА“, ОДЛИКОВАН ЗА ХРАБРОСТ КАРАЂОР-

БЕВОМ ЗВЕЗДОМ“, итд. Наводимо запис само о једном одликованом неустрашивом јунаку из „јаворског рата“, коме је „ИЗ ПРЕБИЈЕНЕ РУКЕ 9 КОСТИЈУ ИЗВАЂЕНО“. То је Продан Длачић из Свештице, „КОГА ЈЕ ДРЖАВА ЗА ВРЛО КРАБРА ПРИЗНАЛА И ОДЛИКОВАЛА СА СРЕБРНОМ МЕДАЉОМ И НАГРАДОМ — НОВЧАНОМ ПЕНЗИЈОМ“ (1902).

Надгробна слова не раздвајају већег од мањег јунака и не казују у чему се састојала храброст и заслуга појединог ратника. Само су неколицини изузетно храбрих и „лудо“ смелих на споменике урезани посебнији портрети, који „причају“ о конкретном ратниковом јунаштву. О тобцији који у најкритичнијем тренутку, у борби на Бурђевим Стубовима, није напустио свој топ (и тако одлучио победу), записана је надгробна реч: „ПРЕД ОВИМ СПОМЕНИКОМ ПОЧИВАЈУ ПОСМРТНИ ОСТАТЦИ НАРОДНОГ ХЕРОЈА АНДРИЈЕ ЛАЗОВИЋА ЗВ. РАЈИЋА. НАЗИВ ЛЕГЕНДАРНОГ РАЈИЋА ДОБИО ЈЕ ЗА ХЕРОЈСКО ДРЖАЊЕ И ЈУНАЧКИ ПОДВИГ СА СВОЈИМ ТОПОМ ПРОТИВ НЕПРИЈАТЕЉА У РАТУ 1912. Г.“ (Качулице). Поднаредник Рајко Петковић из Луњевице сам, са свога споменика, описује своју неустрашивост: „ЈА САМ ВОЈНИЧКИ ЈУНАК БИЈО НАД СВЕ ЈУНАКЕ... У СОЛУНУ САМ РАТОВАО СА ШВАБАМА, БУГАРЕ САМ У РОВОВИМА ЖИВЕ У ШАКЕ ВАТО И ПРЕДАВО МОМ КОМАНДИРУ У ДЕСЕТОМ ПУКУ... ВАКОГА ЈУНАКА НЕЋЕ НИ РОДИТИ МАЈКА ШТО БЕШЕ РАЈКО“ (1921).

*
* * *

На одлике темперамента указују примери у којима се означава нарав покојника. Но таквих је примера сасвим мало. Милош Раковић из Милићева Села спадао је у „МИРНЕ И СКРОМНЕ“ људе, Павле Кукољац из Чачка је „ВАТрене НАРАВИ БИО“ (1889), Миладин Стојковић из Катића „БЛАГе НАРАВИ“ (1900), док је Обрад Илић из Врнчана био „У ДРУШТВУ ВЕСЕЉАК“ (1905).

ДРУШТВЕНО-МОРАЛНЕ ОСОБИНЕ

Друштвено-морални лик човека приказиван је првенствено атрибутом ДОБАР, али се на његову чојствено-моралну страну још учестаније указивало и придевима ПОШТЕН и ЧАСТАН. Осим тога, особу морално испрану и узориту клесари су красили ПРАВДОЈУБЉЕМ и ВЕРНОШЋУ. (У основи све се ове одредбе могу подвести под најопштију моралну ознаку „добар“).

Придевом ДОБАР, као најопштијом позитивном одредбом човека, обликовани су портрети особа оба пола и свих узраста и занимања, а ни проток времена ни социјалне разлике нису утицали на његово знатније осцилирање у употреби. Уз то, ова се особина придодавала уз најшири и најразноврснији „тип“ особа, па су гробља населили све сами добростиви људи који су се усмеравали према личној и друштвеној доброты. Пронашло се да се атрибут „добар“ приписивао уз 40 различитих имена која означавају људско биће. Не открива ли то срж бића патријархалног човека, који је у друштвено-моралним вредностима видео водеће начело свог живљења и делања. Добар је родитељ, супруг, домаћин, кућевник, радник, економ, младић, дечко, јунак, борац, патриота, грађанин, Србин, пољопривредник, сточар, косач, мајстор, трговац, пинтор, књиговођа, ђак. Добра је девојка, супруга, мајка, снаха, домаћица, кућевница, радница, Српкиња, а добро је људско срце, дело, владање и поштење.

Како се види, придевом ДОБАР обележавала се доброта појединаца из неколико референтних група односно кругова: друштвено-моралног, породичног, домаћинско-кућаничког, радничко-трудбеничког, мајсторско-професионалног и родољубиво-србујућег. У овом одељку говориће се само о добрим људима из друштвено-моралног круга (који у себе укључује и узорнике из породичне, радничко-трудбеничке и родољубиво-србујуће групе).

Најпре треба рећи неке општије напомене у вези са означавањем доброг човека. Нечија доброта се означавала и именицама, придевима и глаголима у чијој се основи налази придев добар. Тако је неко био добротвор, неко пун доброте, неко доброделан, а неко је као добричина добротворио. Доброта се исказивала и синонимним придевима: ВРО (врли), ОДЛИЧАН, ВРСТАН и ВАЉАН. Сви они упућују на по нечему добре особе, али нешто појачаније и утанчаније него придев добар. Придодају се уз различита имена као и истозначник им ДОБАР, али је ВРЛИ готово искључиво резервисан за портретисање истакнутијих Срба и Српкиња, дакле, родољубивих особа.

Пошто су знатно чешће подизани споменици мушкарцима него женама, стиче се утисак да је много више било добрих људи него жена. Уз то, женска бића су на мање места могла да искажу своје „добро“, јер су им прилике за то биле суженије и отежаније. Ниједна жена, на пример, није могла да постане добротвор! Пошто имовином није располагала, није ни имала шта да уложи у добротворне „цели“, у добра дела. Све то, као и мање поклањање пажње

приказу личности женских особа уопште, учинило је да се и особина „добар“ процентуално ређе среће код жена, посебно на старијим споменицима (све до 1900. године).

Одлика „добар“ подједнако је често обележје особа свих узраста. Једино су се младеначки, шипарнички и позно-старачки узраст ређе одређивали са „добар“, што се објашњава ређом карактеризацијом ликова деце и „позних“ старца уопште.

Атрибут ДОБАР указује на „дуговечну“ особину, јер су њиме означаване личности у свим деценијама. Ипак, прилично је више особа обележено овом особином на споменицима из овог века.

ДОБАР ЧОВЕК „УОПШТЕ“

На споменицима је приказано доста људи са „урођеном“ добротом. Из епитафа се сазнаје за неколико „врста“ добрих особа.

Неке од њих су се одликовале добрим владањем и поштењем, па на њиховим споменицима читамо: „У ГРАЂАНСТВУ ОНДАШЊЕМ ПОКАЗИВАО СЕ ЈЕ ПОКОЈНИК СВАГДА ДОБРИМ ВЛАДАЊЕМ“ (Пожега, 1869), „ПОЖИВИ 29 Г., А СВЕ У ДОБРОМ И ПОШТЕНОМ ВЛАДАЊУ СВОМЕ“ (Лиса, 1881), „ИВАН СЕ ЈЕ ДОБРИМ ВЛАДАЊЕМ И ПОШТЕЊЕМ ОДЛИКОВАО“ (Ивањица, 1888), „БИО ЈЕ ВЛАДАЊА ДОБРОГ“ (Доњи Дубац, 1910).

Неки су у животу чинили и иза себе остављали добра дела. Абација из Косјерића је „ДОБРО ТВОРИЈО И ИСТИНУ ГОВОРИЈО“ (1909), Вићентију Плазинућу из Губереваца живот је био „ПУН ДОБРИ ЧИНА“ (1911), Филип Карић из Крстаца био је „ДОСТА ПОЗНАТИ И ДАЛЕКО ЧУВЕН ИЗ СВОЈИ ДОБРИХ ДЕЛА“ (1912), а земљоделац из Брекова је умро „ОСТАВЉАЈУЋИ ЗА СОБОМ ДОБРА ДЕЛА ЗА ПРИМЕР МЛАЂИМА“ (1926).

Наводило се и у чему се састојало добротворство појединих добротворитеља. Неки су били помагачи сиротиње. Чачанском кмету Милисаву Антонијевићу општина је подигла споменик „КАО ДОБРОТВОРУ СИРОТНИХ ЂАКА“ (1874). У Латвици је споменик Љуба Илића, који је поживео „КАО ДОБРОТВОР СИРОТИЊЕ“ (1928). Трговац Вељко Ђуровић је „ПОРЕД ДРУГИХ ДОБРОТВОРНИХ ЦЈЕЛИ ЗАВЕШТАО ОПШТИНИ ЧАЧАНСКОЈ ЗА ПОДИЗАЊЕ ЧЕСАМА СТО ДУКАТА ЦЕС.“ (1883). На споменику Рада Ракоњића из Штавља уписано је: „БОГ ДА ПРОСТИ ОВОГ ДОБРОТВОРА НАРОДА СРП. И ТУТОРА ОВЕ ЦРКВЕ“ (1897).

НАДГРОВНИ ПОРТРЕТИ

Као добри људи посебно су истицани они домаћини који су издашно помагали сиротињу и добротворили комшијама и познаницима. То су добродушници које у народу називају сиротињским мајкама. У Горобилу је гроб Јоксима Јоксимовића, „ДОБРОГ СРБИНА, ЧАСНОГ И ПОШТЕНОГ ГРАЂАНИНА — МАЈКЕ СИРОТИЊСКЕ“ (1893). Наводимо „сирове“ приказе неколико доброхотних имућника — усрдних сусретника убошких судбина и помагача комшија и познаника:

● „СТЕФАН СЕ ОД РОЂЕЊА ПА ДО СМРТИ СВОЕ ПРИДРЖАВО СВЕТОГ ПИСМА ТЕ НАГОГ ОДЕНО, СТРАНОГ У ДОМ ПРИВЕО, БОЛНА ПОСЕТИО“ (Стеван Стојић, Вране, 1872);

● „ПОТПОМАГАО ЈЕ СВАКОГА КОЈИ СЕ КОД ЊЕГА ЗА ПОМОЋ ЈАВИО, А ОСОБИТО СИРОМАХЕ И СВОЈЕ СРОДНИКЕ“ (Петар Стефановић, Буковица, 1893);

● „КАО ДОМАЋИН ПОМАГАО СВОЈЕ КОМШИЈЕ И МЛОГЕ ПРИЈАТЕЉЕ“ (Иван Ђукић, Бреково, 1902);

● „КАО ЧЕСТИТ СРБИН У СВОМЕ ДОМУ ДОСТА ЈЕ СИРОТИЊЕ ПОДРАНИЈО“ (Сретен Тодоровић, Ртари, 1904).

На старијим споменицима (најчешће од 1860. до 1870) среће се архаичан придев ДОБРОДЕЛАН, којим су означавани душевни, пун врлина домаћини. У Бањици је гроб Милоја Игњатовића, „ДОБРОДЕЛНОГ ДОМАЋИНА“ (1862), а у Лиси је „надгробниј споменик“ Благоју Мићовићу, „БИВШЕМ ДОБРОДЕТЕЉНОМ ДОМАЋИНУ“ (1865).

Пример човека који је по доброты срца превазишао, рекло би се, и светачко-митске ликове приказан је на споменику у Милићевом Селу. Милош Раковић, народни лекар, био је толико добар да је и непријатељима добром узвраћао! Према људима који су се нечасно понели према њему, није деловао узвратно — рђавлуком на рђавлук. Оличење честитог и идеалног добра, он је увек и према сваком добровоао, не подлежући нимало изазову „нечасних“ околности. Зато му је на споменику записано: „ПОКОЈНИК ЈЕ СПАДО У МИРНЕ, РАДНЕ, СКРОМНЕ И ПОШТЕНЕ ЉУДЕ, А ПО ДОБРОТИ СВОГА СРЦА СВАКОМЕ ЈЕ, ПА И НЕПРИЈАТЕЉИМА, САМО ДОБРА ЧИНИЈО“ (1895).

Поједини добри људи означавани су негативним одређењем, односно навођењем онога што је рђаво, а што они нису радили. Домаћин Владимир Ковачевић из Липнице казује са споменика: „НИ-

КОМ ЗЛА НИ ОСВЕТЕ НИСАМ МИСЛИЈО“ (1906), а домаћица Драга Петровић из Видове „НИ С КИМ У ЗАВАДИ НИЈЕ БИЛА“ (1906). Милојко Петровић из Свештице „ЗА СВОГ ЖИВОТА НИЈЕ СЕ С НИКИМ ТУЖИЈО НИ СУДИЈО“ (1908), а Вељко Јелушић из Граба „НИКАД НИЈЕ ОСУЂИВАН“ (1909). Старац Мијаило Томашевић из Бељине сам себе приказује: „НИСАМ НИКАД БИЈО КАЖЊЕН“ (1938).

ДОБАР ПОРОДИЧНИ ЧОВЕК

Из породичног круга добротом се најчешће одликују супруга и мајка. Жена сељанка је једино у својству брачне друге и мајке могла да добије пуно признање, па је као таква и на надгробним каменим „књигама“ била јавно похваљена и почастована. Као супруга била је добра, врсна, часна, карактерна, благодарна и непорочна, а као мајка предобра, предрага, мила, слатка. У свакодневном животу сељанке су биле смерне „рабе“ мужа, свекра и свекрве и беспоговорне послушкиње грубих патријархалних нарави. Строги мужеви су их често тукли, унижавали и називали жентурачама, несрећама и гадуљама, а на споменицима су их, као из гриже савести, награђивали најдивнијим супружанским и мајчинским врлинама.

За супруге се записивало: „ДОБРА СУПРУГА“, „ВРСНА СУПРУГА“, „ДОБРА ЖЕНА СВОГ ВЕНЧАНОГ ДРУГА“, итд. Муж из Латвице је овако почео животопис рано преминулој жени: „ОВДЕ ЛЕЖЕ ПОСМРТНИ ОСТАТЦИ МОЈЕ МИЛЕ И ДОБРЕ ПЕТРИЈЕ, ВЕРНЕ СУПРУГЕ“ (1906), а муж и син из Милићевог Села: „У ОВОМ ЛАДНОМ ГРОБУ МИРНО ПОЧИВА ТЕЛО НАШЕ ДОБРЕ ЈЕЛИСАВКЕ, ЖЕНЕ МИЉКА МИРКИЋА“ (1918). Радован Танкосић из Шума је своју младу и предобру Јању овако надгробно приказао: „У ТОКУ СВОГ КРАТКОГ БРАЧНОГ ЖИВОТА СА ВЕЛИКОМ ПАЖЊОМ И УЧИЊЕНОЈ МУ ДОБРОТИ ЗАСЛУЖИ ДА ЈЕ ЊЕН МУЖ ДОВЕКА ПОМИЊЕ“ (1925).

У портретисању добрих мајки обично се помињу и деца. Добра мајка је морала имати и доста порода! Зато је Борики Коларевић из Мрсаћа уз одредбу „ДОБРА СУПРУГА И МАЈКА“, придодато да је „ПОДИГЛА 10 ДЕЦА“ (1895). На споменику у Дучаловићима уписано је: „УМОРНЕ КОСТИ ДОБРЕ МАЈКЕ СВОЈИХ ПОТОМАКА СТАКЕ“ (1910), а у Милићевом Селу: „ОВДЕ ПОЧИВА ТЕЛО ДОБРЕ СРПСКЕ МАЈКЕ ДОМАЋИЦЕ ЈЕЛИСАВЕТЕ, ЖЕНЕ НИКОЛЕ АНТОНИЈЕВИЋА“ (1913).

За понеке добре мајке каже се да су цео живот посветиле гајењу и васпитању деце. Марија Стевановић из Поточања „ЦЕО СВОЈ ЖИВОТ ПОСВЕТИЛА ЈЕ ПОДИЗАЊУ И ВАСПИТАЊУ СВОЈЕ ДЕЦЕ“ (1915), а Тајсија Селаковић из Раснице „ЗА СВОВРЕМЕ ЖИВОТА БОРИЛА СЕ ЗА ОПСТАНАК СВОЈЕ ДЕЦЕ КОЈУ ЈЕ ЗА СВОГА ЖИВОТА НА ПРАВИ И ПОШТЕНИ ПУТ ИЗВЕЛА“ (1926). Лик добрих мајки, нарочито сиромашних удовица, које су, надничарећи, пород правим путем усмериле, препознаје се и из епитафа у којима су им захвална деца одавала посебну пошту. Благодарни синови су посмртно благосиљали мајку Ђурђију Виторовић, у Атеници: „НЕКА ЈЕ СЛАВА ТВОЈИМ СЕНИМА, НАША ДОБРА МАЈКО!“ (1910). Петоро деце из Дучаловића одужује се сиромашној мајци: „ИЗ НАДНИЦЕ ТВОЈЕ ДЕЦУ СИ ПОДИГЛА, ЗА ЖИВОТА СВОГА ЗДРАВЕ ОДГАЈИЛА“ (?). Сиротна мајка из Латвице школовала је сина па јој се он, као „свршен“ човек, хвалом одужује:

„ДРАГА МАЈКО,
ТИ СИ ГЛАДОВАЛА, А У ШКОЛУ МЕНЕ ДАЛА,
СА НАДНИЦОМ И ПРЕСЛИЦОМ ТЕШКО ИЗДРЖАЛА,
ВЕЧИТО ТИ ЗАТО ФАЛА.“ (1918).

За доброг оца обично се каже: добар, нежан, врли, племенит родитељ. Срећемо записе: „БОГ ДА ПРОСТИ НАШЕГ ДОБРОГ РОДИТЕЉА“ (Врањани, 1886), да су деца изгубила „ДОБРОГ И ПЛЕМЕНИТОГ РОДИТЕЉА“ (Буковица, 1893), да је покојник био „НЕЖАН ОТАЦ ПРЕМА СВОЈОЈ ДЕЦИ“ (Пожега, 1891), да је био „ВРЛИ РОДИТЕЉ“ (Миросалци, 1884). И добри очеви су понекад приказивани навођењем добрих поступака према деци. Јосип Сретеновић из Миоковаца полазио је на јаворско ратиште, па је, најочинскије тепајући, тешио расплакану децу при расстанку: „НЕМОЈТЕ ПЛАКАТИ, ОДЕ ТАЈО У ЧАЧАК ДА ВАМ КУПИМ СОМУН“ (1876). Јездимир Весковић из Дракчића је „СВОЈУ ДЕЦУ ВАСПИТАО И ШКОЛОВАО“ (1927).

Добрим мужевима, ако су помрли пре жена, жене су изражавале захвалност што су били такви. Жена је подигла биљег „ДОБРОМЕ И ДУГО НЕЗАБОРАВЉЕНОМЕ МУЖУ“ (Љутице, 1895) или „ИЗ ПОШТОВАЊА СВОГА ДОБРОГ МУЖА“ (Чачак, 1895). У гробовима леже остаци „ДОБРОГ И НЕЖНОГ СУПРУГА“, „МОГА ДОБРОГ СУПРУГА“ итд. Добри супрузи се указују и из епитафа у којима се супруге хвале да су са њима поживеле добро и лепо. (Са-

мо се са добрим може добро поживети). Супруга је подигла мужу споменик „У ЗНАК ДОБРОГ ЖИВЉЕЊА“, поживела је „У ДОБРОМ БРАЧНОМ ЖИВОТУ СА СВОЈИМ МУЖОМ“, „СА СВОЈИМ ЧОВЕКОМ ПОЖИВИ ЛЕПО“, итд.

Изузетно ретко се нађе податак да је добар неко од осталих чланова породичне групе. Само се наишло на по један пример доброте брата, стрица и снахе! У Милићевом Селу браћа су започела епитаф брату ратнику: „НАШЕМ ДОБРОМ БРАТУ ЗДРАВКУ, ОСВЕТНИКУ КОСОВА“ (1914). Светозар Поповић, досељеник од Јавора, умро је у Горњој Горевници „КОД ДОБРОГ СТРИЦА НИКИТА ПОПОВИЋА“ (1876). Милева Богићевић из Крстаца не прибојава се да јој свекрва и кућани неће чувати нејаку децу до узраста „ЈЕР САМ ЊИМА ДОБРА СНАХА БИЛА И ЛЕПО ИХ СВАГДА ПОСЛУШАЛА“ (1930).

ДОБАР РАДНИК

Једна од преовлађујућих вредности, која се лако уочава на споменицима, била је — рад. Радан човек се истицао на неколико начина. Најчешће се казивало да је он био ДОБАР РАДНИК, НЕУМОРАН РАДНИК, ВРЕДАН, РАДАН и да је ТРУДОМ И РАДОМ стекао имање и углед. Осим тога, срећу се и атрибутиски искази: ТРУДОЉУБИВ РАДНИК, ВЕЛИКИ ТРУДИОЦ, ВЕЛИКИ РАДИН, ОСОБИТИ РАДНИК, ОДЛИЧАН РАДНИК, ПРИЗНАТ РАДНИК, ВЕЛИКОРАДНИ ЗЕМЉОДЕЛАЦ. На доброг радника указују и реченице: „ЊЕГОВА РАДА НЕ БЕШЕ ЛАКО“, „ТРЧЕЋИ ДАНОНОЋНО ДА ШТО ВИШЕ ЗАРАДИ“, „ЗА ВРЕМЕ СВОГ ЖИВОТА ВРЕДНО ЈЕ НА СВОМ ИМАЊУ РАДИО ДАЊУ И НОЋУ“, „УМРЕ НЕУМОРНО РАДЕЋИ“ и слично.

Узрасна граница од које почиње да се уз неку особу придодаје одлика радљивости и вредноће поклапа се са почетком момаштва и девојаштва, односно са приближавањем годинама пунолетства. После осамнаесте године ова одлика се подједнако расподељује на сва годишта, иако је нешто учесталија код особа пуне зрелости и стараца.

Особеност „добар радник“ појављује се за све време од 1860. до 1940. године, а „добра радница“ тек од почетка овог века! Добар радишник се постепено све упадљивије истицао у времену кад су економско-зарађивачке вредности, са појачанијим развојем робно-

НАДГРОБНИ ПОРТРЕТИ

-новчаних односа на селу, попримале све већу цену. Лаганим разарањем старих епских вредности плаништака-сточара (јунаштва, ратништва, чојства), земљоделци, трговци и занатлије уздизали су „зарађивачки“ рад и корисну вредноћу у ред најузвишенијих људских врлина.

Придеви и изрази којима се одређивала радна особа кудикамо су чешћи уз момке него уз девојке и уз мужеве него уз жене. Неправда патријархалних нарави према женском чељадету и овде се потврдила. Жена је и на гробљу остала у засенку. Иако обично раднија од човека и изложена невиђеном терету кућаничко-пољских послова, њена је радишност на надгробницима умањена и прећуткана. Отуда се само за понеку девојку каже да је била „ОСОБИТА РАДЕНИЦА“ или „ОСОБИТА РАДНИЦА И КУТЊИЦА“, а за жену „ДОБРА РАДЕНИЦА И ЧУВАОЦ“, „ОДЛИЧНА РАДНИЦА“, „ВРЕДНА“, „РАДНА“, „УЗОР КАРАКТЕРА И РАДА“. Ретко се наиђе да је жена својим „трудоm и радом“ припомогла мужу да принови имовину. Све је он сам стекао.

Наводимо неколико надгробних „потврда“ о добрим радницама:

● „ОН ЈЕ ЦЕЛОГ СВОГ ВИЈЕКА БИО НЕУМОРАН РАДНИК“ (Илија Нешовановић, Пухово, 1899);

● „ПОКОЈНИК ЈЕ БИО ОДЛИЧАН РАДНИК“ (Миладин Стојковић, Катићи, 1900);

● „ЊЕГОВА РАДА НЕ БЕШЕ ЛАКО“ (Радисав Даниловић, Горња Краварица 1906);

● „ВРЕДАН КАО ЧЕЛА“ (Филип Ристић, Рокци, 1915);

● „ЈАНИКА ЈЕ БИЛА РАДНИЦА, КУТЊИЦА И СТОЧНИЦА У РОДУ И ДОМУ“ (Јаника Чупић, Адрани, 1931).

ДОБАР СРБИН

Придевом ДОБАР често се одређивао човек и по националној припадности, односно по његовој исправности у погледу етничке самосвојности. Тако се за неког покојника, пре свих осталих „ужих“ особености, нагласи да је био добар Србин. Најпре добар Србин, па тек онда добар домаћин, супруг, отац, човек, итд. Из позитивног одређења човека посредством његовог припадања народу као да су проистицала сва остала пожељна својства човекова. Србин као нај-

шира и најопштија одредба појединца добила је на надгробницима првенство међу осталим „суженијим“ пожељним особинама. Није уопште чудо што се уз Србина нашло преко двадесет позитивних одредница. Србин је, на надгробницима, велики, главни, врли, неумрли, ваљан, честит, дичан, сладак; добар, храбар, славан, вредан, родољубив, отмен, писмен; искрен, поштен, угледан, одабран, веран, благочестив, православан... Зато би се могло поставити питање какво значење дати појму Србин у оваквим случајевима. Да ли га само схватити у основном — националноетничком — смислу или му придодати и значење „добар човек уопште“?! Јер, у народу се често чује: „Шта то уради, Србине?“ уместо: „Шта то уради, човече?“ Уосталом, неки филолози и тврде да је првобитно значење речи Србин — савезник, пријатељ, друг (М. Будимир). Једна баба из Драгачева се овако обратила Бугарима кад су хтели да јој запале кућу: „Браћо Бугари, немојте палити, ако сте Срби!“

Разумљиво је што се човек појачаније истицао по припадности сопственом народу, почев од првог српског устанка, па све до првог светског рата, јер у раздобљу од Карађорђа до регента Александра мали српски народ је водио осам великих ратова да би опстао између два велика глобара и гробара — отоманске Турске и ћесарске Аустро-Угарске. У том временском раздобљу од 114 година са сеоских надгробника непрестано се дозивао Србин-род, Србин-брат. Зивкао се из страха а ради охрабрења и прикупљања снаге. Није онда ни чудо што су сељачка гробља насељена добрим, ваљаним, врским и дичним Србима. На њима се читају србујуће епитетске одредбе: „ДОБАР СРБИН“, „ВРЛИ СРБИН“, „ВРЛИ И НЕУМРЛИ СРБИН“, „ТЕЛО ВРСНА СРБИНА“, „ОСТАЦИ ДОБРОГ СРБИНА“, „КОСТИ ВРЛОГ СРБИНА“, „ПОЖИВЉЕ КАО ДОБРИ СРБИН“, итд.

Посебно појачано србовање у обликовању покојника среће се на санџачким гробљима. На том некадашњем политичком земљоузу између Србије и Црне Горе Турци су владали све до 1912. године, па се „каурски“ рајетин, притиснут оштрим противсрпским режимом, бранио и учесталим самопоменом сопственог народа. На сваком санџачком гробишту дочекује нас понеки добри, врли и „неумрли“ Србин. Али, пошто су, уз политичке, биле подједнако угрожене и верске слободе, тај Србин се одређивао и верском димензијом, па се са надгробника оглашавао и као „ВЕРНИ ХРИШЋАНИН“, „ПРАВОСЛАВНИ ХРИШЋАНИН“, „ПРАВОСЛАВНИ СРБИН“. Ова верска одредница појачавала је и употпуњавала лик правог и искреног

припадника свог народа, јер нико није могао, у то доба, понети име доброг Србина ако није био добар и у „српској“ вери. Зато понекад изгледа да су ознаке добар Србин и веран хришћанин у Санцаку поменутог доба имале, ако не потпуно синонимна, а оно допуњавајућа значења.

Наводимо четири примера санџачких „србујућих“ портрета:

● „БОГ ДА ПРОСТИ БРАТА РАДУЛА, ДИЧНА СРБИНА ПРАВОСЛАВНОГА“ (Радул Пејчиновић, Штаваљ, 1881);

● „ПРЕД ОВИМ ЛАДНИМ КАМЕНОМ ПОЧИВАЈУ КОСТИ ДОБРОГ СРБИНА И ВЕРНОГ ХРИШЋАНИНА ДЕЛЕТЕ ШЕКУЛАРЦА, КОЈИ ПОЖИВЕ 75 Г.“ (Чедово, 1895);

● „ПОЖИВЕ 58 Г. КАО ДОБАР И ПРАВОСЛАВНИ СРБИН“ (Милун Остојић, Горњи Горачићи, 1922);

● „СПОМЕН ДОБРОГ СРБИНА ПОК. МИЋА МИЛИНКОВИЋА, КОЈИ ПОГИБЕ ЗА СПАС СВОЈЕ ПОРОДИЦЕ НА ПУТУ ОД НЕПРИЈАТЕЉА 1914. Г.“ (Гоње).

Жене су се знатно ређе обележавале националном припадношћу. Ретки су споменици са одредбама „ДОБРА СРПКИЊА“, „УЗОРИТА СРПКИЊА“ и „ВРЛА СРПКИЊА“. Нејасно је зашто су баш поједине жене понеле атрибут добре Српкиње, јер се не зна шта су оне посебно могле да учине за „српску ствар“. Не зна се, рецимо, зашто је Марија Спасојевић из Богојевића била „ДОБРА СРБКИЊА“ (1865), а Савка Гогољић из Сјенице „ВРЛА СРПКИЊА“ (1887). Такође је непознат разлог зашто се, као узорита Српкиња, благосиљала Пеја Радосављевић из Тврдића: „ПЕЈА ЈЕ БИЛА ВРЛА ХРИШЋАНКА, ПРИМЕРНА ДОМАЋИЦА (и) УЗОРИТА СРПКИЊА... КИЉАДИЛЕ СЕ ОВАКВЕ СРПКИЊЕ!“ (1913). Једино је на једном споменику „објашњено“ зашто је за жену речено да је врла и племенита припадница српског рода. На надгробнику Пауне Цогољевић из Горачића записано је: „ОВДЕ СЕ ОДМАРА ТЕЛО ВРЛЕ И ПЛЕМЕНИТЕ СРПКИЊЕ ПАУНЕ, СУПРУГЕ МИЛОРАДА ЦОГОЉЕВИЋА, КОЈА СЕ ОДУЖИ РОДУ И ОТАЏБИНИ ПОСЛАВШИ У КРВАВ БОЈ СВУ СВОЈУ ДЕЦУ ДА ЈЕ ОД НЕПРИЈАТЕЉСКЕ НАЛЕЗДЕ БРАНЕ“ (1918).

ПОШТЕН И ЧАСТАН

На споменицима је највише часних и поштених особа. На основу извесних статистичких увида, процењује се да их је троструко

више од оних које су означене одредбом „добар“. Човек морално исправан и неокаљан ничим недоличним, који се доследно придржавао етичких норми и понашао онако КАКО ТРЕБА — обележаван је атрибутима истоветног значења: ЧАСТАН, ЧЕСТИТ И ПОШТЕН, а његово живљење и делање прилозима: ЧЕСНО, ЧАСНО и ПОШТЕНО. (Застарели црквенословенски израз ЧЕСНО, и ЧЕСАН, среће се углавном све до 1900. године). Часност и поштење били су водећа начела брђанског живота. По гробиштима старовлашких побрђа та начела изгледа да су и једина, јер је готово сваки умрли житељ у иначе „особински“ штурим епитафима означен као поштен и частан. Честитост је постала главни морални апсолут, вредност „по себи“ којој се неопозиво морао приклонити сваки живи људски створ. Стога је на једном споменику и записано: „ЗА ЖИВОТА БИТИ ЧАСТАН ТО ЈЕ ВЕЧНИ СПОМЕН“ (1894).

Особина часности и поштења придавала се уз особе изнад двадесете године. (Само се за понеку девојку или младића млађе од ове узрасне границе казивало да су часни и поштени). За узрасте зрелог и старачког доба ова особина се равномерно распоређује, мада је нешто учесталија код житеља изнад 35. године. Као и већину осталих пожељних одлика, њу су више присвајали богати и угледни домаћини, али она је особеност и већине средње имућних и сиромашних људи, јер поштен може да буде свако, пошто поштење не стоји ни у каквој корелацији са нечијим имовинским стањем.

Као трајни пратилац надгробних портрета, особеност часности и поштења јавља се са подједнаком учесталошћу у свим деценијама, али је пре 1880. године нешто проређенија, нарочито код женских особа.

Гробља су пуна часних, честитих и поштених Срба, старина, домаћина, грађана, радника, момака, девојака, домаћица — који су цео век и живели „ЧЕСНО И ПОШТЕНО“. На споменицима читамо епитетске одредбе: „ПОШТЕН СРБИН“, „ЧЕСНА СТАРИНА“, „ПОШТЕН ГРАЂАНИН“, „ЧАСТАН ДОМАЋИН“, ЧЕСТИТ СРБИН“, ЧАСТАН И ПОШТЕН ЧОВЕК“, „ЧАСНА И ЧЕСТИТА ДЕВОЈКА“, „ПОШТЕНА ДОМАЋИЦА“, итд. Па затим реченице са „часним“ прилошким одредбама: „ЧАСНО И ЧЕСТИТО ПОЖИВИ“, „ЧЕСНО И ПОШТЕНО РАДИО“, „ПОШТЕНО СЕ ВЛАДО“, „ПОЖИВЕО У ЧАСТИ И ПОШТЕЊУ“, „ПРОВЕО ЖИВОТ СВЕ У ДОБРОМ И ПОШТЕНОМ ВЛАДАЊУ СВОМЕ“, „ЧАСНО И ПОШТЕНО СТЕКАО“...

Ево неколико особенијих портрета часних и поштених људи:

● „ЧЕСНО И ПОШТЕНО СВОЈУ ДУЖНОСТ ОДПРАВЉАО“ (Радован Станић, Гуча, 1864);

● „ПОКОЈНИК ЈЕ БИЈО УЗОР ПОШТЕЊА И ВЛАДАЊА“ (Владислав Старчевић, Равни, 1889);

● „ГАВРИЛО ЈЕ БИЈО ВРЛО ПОШТЕН, КОИ БИ ПРЕ УМРО ОД ГЛАДИ А НЕ БИ ТУЂЕ УЗЕО“ (Гаврило Гавриловић, Гуча, 1893);

● „ЖИВОТ СВОЈ ПРОВЕО САМ КАО ПОШТЕН ГРАЂАНИН ОВЕ ОПШТИНЕ“ (Гаврило Пантелић, Дљин, 1931);

● „БИО ЈЕ ЧОВЕК ЧИЈЕ ЈЕ ПОШТЕЊЕ СЛУЖИЛО ЗА ПРИМЕР И КОГА ЈЕ ЦЕО КРАЈ ЗНАО КАО УГЛЕДНОГ ДОМАЋИНА СВЕТЛОГ КАРАКТЕРА И ПУНОГ ЧАСТИ“ (Јован Бојановић, Буковица, 1937).

Лик честитих људи употпуњавао се и подацима о њиховом поштену раду и зарађивању. Наглашава се да су извесни убојити трудиоци зарадили имовину и стекли углед „ПОШТЕЊЕМ И ТРУДОМ“, „ПОШТЕЊЕМ И ВРЕДНОЋОМ“, „ВЕЛИКИМ ПОШТЕЊЕМ“, „ЧАСНИМ И ПОШТЕНИМ РАДОМ“. Трговац из Гуче Милосав Броћо „ВЕЛИКИМ ПОШТЕЊЕМ СВОИМ ЗАРАДИО“ (1886), терзија Милован Стојић из Ариља „РАДЕЋИ ЧАСНО И ПОШТЕНО СТЕКАО ЈЕ ЛЕПО ИМАНЦЕ“ (1895), а земљоделац Василије Тодоровић из Пријевора „КАО ВЕЛИКИ СИРОМАХ ТРУДОМ СВОИМ И ПОШТЕЊЕМ ПОСТИЖЕ ПРВЕНСТВО У СВОМ СЕЛУ И ОД СВОИХ ВЕЛИКО ПОШТОВАЊЕ“ (1932).

Женских особа са назначеном особином поштења и часности је, процентуално посматрајући, подједнако на надгробницима као и мушких. Једино што се портрети поштених и часних жена јављају са закашњењем: знатно учеставају тек од 1900. године. Надгробни ликови узоритих девојака и жена некако су скромнији, смиренији и ненаметљивији. Наводимо их, примера ради, четири:

● „ЧЕСНО ПОЖИВИ МЕЂУ СВОЈИМ ДРУГАМА“ (Липница, 1901);

● „ДРАГА ЈЕ ВЕК ПРОВЕЛА У ВЕЛИКОМ ПОШТЕЊУ“ (Драга Петровић, Видова, 1906);

● „БИЛА ЈЕ ЧАСНА И ПОШТЕНА ДЕВОЈКА“ (Радојка Миловановић, Бањица, 1906);

● „ПОЖИВИ КАО ПОШТЕНА ГРАЂАНКА“ (Полексија Мињовић, Рашчићи, 1931).

ПРАВДОЉУБИВ, ПРАВЕДАН

Правда се, као једна од врхунских моралних вредности и основац заједничког друштвеног живота, прилично истицала на надгробницима. Наилази се на записе морално-саветодавне садржине у којима се помињу правда и правичност. На књигама урезаним на споменицима почесто је урезивана хришћански обојена поучна изрека: „РАДУЈ СЕ ПРАВИ, ПОКАЈ СЕ ГРЕШНИ“, или у множини: „РАДУЈТЕ СЕ ПРАВЕДНИ, А ПОКАЈТЕ СЕ ГРЕШНИ“. Наилази се и на схватање да на „овај свет“ треба једино понети скрштене руке и праведна дела („НИШТА СА СОБОМ НЕ ПОНЕТИ СЕМ СКРШТЕНЕ НА ПРСИМА РУКЕ И ПРАВЕДНА ДЕЛА СВОЈА“). Осим тога, правда је уздизана до чувара свег земаљског поретка! На неколико споменика у косјерићко-пожешком крају уписано је: „ПРАВДА ЧУВА ЗЕМЉУ И ГРАДОВЕ.“

По надгробном казивању, људи „од правде“, праведници и праводољупци, волели су правду, били су правични и правдољубиви, праведно су стекли имовину, постали чувени због праведних дела, итд. Илија Нешовановић из Пухова био је „ПРАВИЧАН ЧОВЕК“ (1899), Тодор Јовановић из Врнчана је стекао имовину „ТРУДОМ И ВЕЛИКОМ ПРАВДОМ“ (1891), а Обрад Оцић из истог села био је признат због „ПРАВЕДНИ И КАРАКТЕРНИ ДЕЛА“ (1929).

Ево још четири лика праведника:

● „ПОКОЈНИКОВИ УКРАСИ БИЛИ СУ ПРАВДОЉУБЉЕ, ПОШТЕЊЕ И СВАКА ЧЕСТИТОСТ НАСПРАМ СВАКОГА“ (Ристо Мољковић, Кремна, 1895);

● „УВЕК ЈЕ ПРАВЕДНЕ ЉУДЕ ВОЛЕО И ПРИСВАЈО“ (Радисав Даниловић, Горња Краварица, 1906);

● „МИО ОЦУ, МАЈЦИ, БРАТУ И СВАКОМЕ КО ГА ЗНАДЕ, ЈЕР ЈЕ ДИСО ПРАВДОМ, ПРАВДОМ“ (Богољуб Лишанин, Миоковци, 1908);

● „ПРАВДУ ЈЕ ИСУВИШЕ ВОЛЕО, ЗБОГ ЧЕГА ЈЕ И ЗА ПРИМЕР СЛУЖИО“ (Живко Тодоровић, пожешка Жежевица, 1918).

Занимљиво је напоменути да су истакнутији радикали, који су политички деловали за време Обреновића (1881—1903), означаваани као правични људи. Њихова се праведност открива из чињенице што су се залагали за народна права. Наиме, такви радикали су приказани као активни заступници народне правде.³ Они су били борци који су се борили „ЗА НАРОДНА ПРАВА И СЛОБОДУ“.

Павле Кукољац из Чачка је „ЈАКО НАРОДЊА ПРАВА ЗАСТУПАО“ (1889), Марко Ивановић из Гуче „БОРИ СЕ ЗА НАРОДНА ПРАВА“ (1905), а Танасије Маслар из Пилатовића био је „ПОЗНАТИ БОРАЦ ЗА НАРОДНА ПРАВА“ (1904).

На извесним, ретким, споменицима праведни очеви и дедови су приказани и као васпитачи и саветодавци који морално-чојствене вредности патријархалног друштва усађују у душу деце. Јављају се епитафи — аманети у којима остареле главе породице предају укућанима своје дугогодишње искуство о вредности праведних поступака и правичног живљења. Овде наводимо само један изузетнији правдољубиви аманет. Стари механџија из Новог Пазара, Радојко Товрлан, „сјетује“ своје потомке, као мајка Јевросима сина Марка, да изнад свега љубе правду и истину. Његов савет могао би да буде категорички императив свег нашег патријархалног брђанског света. Правдољубна старина претпоставља правду и истину сваком материјалном богатству и опипљивој благодети, па казује синовима, унуцима, праунуцима и белим пчелама: „ДЕЦО МОЈА, ЉУБИТЕ ПРАВДУ И ИСТИНУ! ТО САТУН (усахнути? — РН) НЕЋЕ, А МНОГА ЛЕТА И БОГАТСТВО ТО ЋЕ УЧАС ПРОЋИ КА И МОЈЕ 92 Г. Ж.“ (1886).

ВЕРАН(НА)

Прва и главна одредба жене произлазила је из њеног „љубљеног“ и „поштујућег“ односа према човеку. Зато су многе супруге представљене као верне својим мужевима.

Верност краси и младу и стару жену, и у свим раздобљима, па се може рећи да је она једина права женска, односно супружинска, особина. Атрибут „верна“ толико се често стављао уз супруге да је, као и у епској поезији, постао њихов нераздвајни пратилац — стални епитет. Епитетском синтагмом „ВЕРНА СУПРУГА“ почиње приказ многе умрле жене, а у неким случајевима њиме се означавала и једина особеност супруге. Било да се помиње „неутрално“, било да јој муж или она њему подиже споменик — она је увек „верна“. Гробља су честа споменицима чији епитафи почињу са: Овде почива верна супруга тог и тог човека. У гробу лежи „ВЕРНА И БЛАГОДАРНА СУПРУГА“, мужу је подигла споменик „ВЕРНА МУ СУПРУГА“, човек је уздубачио биљег „ВЕРНОЈ СУПРУЗИ“, муж је, преминувши, оставио „ВЕРНУ СУПРУГУ...“

Понекад се за верну супругу каже: жена, понекад друг, а сасвим ретко, и то само на старијим споменицима, љуба. Друг је заједнички назив за оба супружника и среће се обично на заједничким „брачним“ надгробницима или у супружанским надгробним поздравима — опроштајима.

Мужеви су кудикамо ређе обележавани као верни, па и то само у прошлом веку! Надгробна слова казују да је жена изгубила „ВЕРНОГ ДРУГА“, да је подигла „СВОМЕ ВЕРНОМ МУЖУ ЗАДУЖБИНУ“, да је добро поживела „СА СВОИМ ВЕРНИМ И ЧЕСТИТИМ ДРУГОМ“, да је жени подигао споменик „ВЕРНИ ЊЕН СУПРУГ“ ...

Наводимо неколико одломака из епитафа верних другова:

● „ПРЕД ОВИМ СПОМЕНИКОМ САРАЊЕНА СУ ДВА ВЕРНА ДРУГА СРЕТЕН ЦВРКОТИЋ И ЊЕГОВА ЖЕНА ИКОНИЈА“ (Чајетина, 1901);

● „ОВИ КРС УДАРИ ЈОЈ ВЕРНИ ЊЕНИ СУПРУГ ВУЈО“ (Бањица, 1865);

● „СТАНА, ВЕРНА СУПРУГА ПЕТРА АНЂЕЛИЋА“ (Рупељево, 1904);

● „СМРТ МЕ ПРЕРАНО ОД ВЕРНОГ ДРУГА РАЗРУЧИ“ (Теочин, 1910);

● „ОСТАДЕ САМОРАНА ВЕРНА ЉУБА“ (Губеревци, 1911).

Занимљиво је, овом приликом, рећи да је највећи број епитета разноврсног значења стављан баш уз супруге (25). Осим верна, супруга је била и часна, карактерна, добра и предобра, мила, предрага, незаборављена, похвална и понашна, вредна, идеална, врсна, одлична и непорочна. Кад умре муж: тугујућа, ожалошћена, брижљива, уцвелена, осамљена и сиротна. Уз то: првобрачна, другобрачна, трећобрачна... А да се испуни идеал добре жене, захтевало се премного. Жена је посве морала да буде узорита, да буде добра жена, мајка и радница и у свему часна и поштена. Као Полексија Мињовић из Рашчића: „НАША ПОЛЕКСИЈА С. МИЊОВИЋ, ДОБРА ЖЕНА СВОГ ВЕНЧАНОГ ДРУГА, МИЛА МАЈКА ТРОЈЕ СИРОЧАДИ, ПОШТЕНА ГРАЂАНКА, ДОБРА КУЋЕВНИЦА И ВЕЛИКА НЕУМОРНА РАДНИЦА“ (1931).

СПОСОБНОСТИ, ЗНАЊА, УМЕЊА

На надгробницима су приказане „чисте“ интелектуалне способности (памет, ум, знање) и способности „умења“ испољене у области разних занимања (колико ко успешно обавља послове из своје професије).

ПАМЕТ, ЗНАЊЕ, ПИСМЕНОСТ

На тек понеком гробљу може се наићи на помен паметних, бистроумних и разборитих људи! А баш зато што памет сељачка није изреком чешће на надгробне каменове урезивана, сигурни смо да су они уз чија је имена на ма који начин поменута били изразити паметари. Умна бистрина подједнако је често навођена као одлика и младих и старих, а нешто се учесталије приписивало уз особе помрле између 1870. и 1910. године.

Нађено је десетак израза којим су, на разне начине, обележавана својства осведочених мудрих људи. На споменицима су епитети ПАМЕТАН, БИСТАР и РАЗБОРИТ и сведочења да је неко имао БИСТРИНУ УМА, УМ РЕТКЕ БИСТРИНЕ, ВЕЛИКИ УМ, ОСОБИТУ МУДРОСТ. Неки су били мудре главе, самоуци, писмени, паметни кућаници и старешине породице. Осим тога, као ознака мудрих особа помиње се и: ЗНАЊЕ.

Памет се истицала као најважнији предуслов да се, уз рад, стекне имовина, углед и поштовање. Тако Милија Миковић из Врањана „ПАМЕТНО КУЋЕЋИ ПОСТА ГАЗДА“ (1886), а Никола Тодоровић из Прилика, сиромашни досељеник из Санцака, „КАО ДОБАР И ПАМЕТАН ТРГОВАЦ СТЕЧЕ СВОЈ КАПИТАЛ И ПОСТАДЕ УГЛЕДАН И ПРИЗНАТ ГРАЂАНИН ОПШТ. ПРИЛИЧКЕ“ (1923). Ђурђе Ристић из Рокаца „СВОЈИМ ТРУДОМ И УМОМ ДИЖЕ СЕБИ ГЛАС И УЖИВА СВУДА ЧАС“ (1920).

Наиђе се и на портрет понеког мудрог радника — кућеника и старешине који је умно управљао задругом. У Бранешцима је тело Ивана Јевремовића „МУДРОГ И ДОБРОГ РАДИНА И КУЋАНИКА“ (1887), а у Здравчићима почива Мијаило Видаковић који је био „СВОЈОЈ ЗАДРУЗИ КАО ЊЕЗИН ПАМЕТАН СТАРЕШИНА“ (1890).

На неколиким споменицима рано преминулих трговачића уписано је да су се затрговчили „ЗНАЊЕМ И ПОВЕРЕЊЕМ“. Разборитошћу и поштењем стеченим поверењем отварали су дућане на капиталу позајмљеном од чувенијих трговаца и газда, а знањем и

памећу су даље доказивали трговачку умешност и способност. Горачанац Милош Ружичић је „СА СВОЈИМ ЗНАЊЕМ И ПОВЕРЕЊЕМ ЗАРАДИЈО КОЛОНИЈАЛНО-БАКАЛСКУ И МАНУФАКТУРНУ ТРГОВИНУ“ (1902), а Гучанин Чедомир Ивановић „У СВОЈИГ СЕДАМНАЕСТ ГОДИНА ОТВОРИ ТРГОВАЧКУ БАКАЛСКУ РАДЊУ У ЧАЧКУ СА СВОЈИМ ЗНАЊЕМ И ПОВЕРЕЊЕМ“ (1904).

Самоукост, знак урођене умности, истицала се најчешће код ђака. Наведе се да је понеки дечак био „САМОУК ЂАК“, „САМОУК ОСНОВНЕ ШКОЛЕ“ или „САМОУК ОД СВОЈЕ ПРИРОДЕ“. Петар Каранац из Врнчана био је „САМОУК ОСНОВНЕ ШКОЛЕ“ (1881), а Војислав Маркешевић из Пријевора „САМОУК ОД СВОЈЕ ПРИРОДЕ“ (1896). Деветогодишњем Војиславу Стефановићу из Сирче урезана је на споменик раскриљена књига са уписом: „САМОУК, ЗНАО ПИСАТИ И ЧИТАТИ“ (1896).

Самоукост је одлика и понеког младића. На споменику у пуховском гробљу уклесана је фигура младића и око његове главе уписано: „КРСТОМИР ЈАЋИМОВИЋ, САМОУК“ (1918). Чегга је млади Крстомир био самоук, не зна се. Да ли је самоучки савладавао књигу или неки занат? Седамнаестогодишњи Живојин Тутуновић из Рајца био је „САМОУКИ ВРЛИ РАДНИК“ (1890). Сам се, без ичијих упутстава и надзирања, успешно прихватао свих сеоских послова.

Занимљиво је да се за сеоске занатлије, који су сви одреда, нарочито у старија времена, самоучки савладавали тајне мајсторлука — сасвим ретко каже да су мајстори самоуци. Наишло се на само два самоука „професионалца“. У Доњој Краварици поменут је неки безимени „САМОУК ЂАТА“ (1862), а у Врнчанима каменорезац и грађевинар Обрад Оцић, „МЕШОВИТИ МАЈСТОР И САМОУК“ (1929).

На извесним, старијим, споменицима паметна особа се означавала и посредством истицања да је била писмена. То се чинило у она времена — а она су била, углавном, све до првог светског рата — кад је писмен човек у селу био изузетна реткост. У пожешком гробљу је споменик Драга Савића, „ДИЧНА СРБА ПИСМЕНА“ (1874). На надгробнику младића Јеврема Јевремовића из Богојевића уписано је: „И ЗНАО ЈЕ ПИСАТИ“ (1876). У Зеокама се сачувала надгробна успомена на два млада писменика из почетка овог века. На двадесетогодишњег терзију Тихомира Каровића, који „БИЈО ЈЕ ПИСМЕН“ (1900), и трговачког помоћника Милана Николића, „ДИЧНОГА И МЛАДОГА И ПИСМЕНОГА“ (1912).

Наглашавање писмености увек је подразумевало и поседовање урођено увећане памети, бистрине, умности. Јер, само су надарени умом у та бешколна времена могли да до толковања слова и књига доспеју. Сваки писмен човек изједначавао се у народу са умним! Писмен и мудар били су истозначни изрази, а писменост и памет ишле су увек напоредо. Зато се са споменика старог Петра Вуловића из Придворице као извињава што се казало да је, иако неписмен, био веома паметан („ПЕТАР ЈЕ БИЈО ЧОВЕК НЕПИСМЕН, АЛИ ВРЛО ПАМЕТАН И РАЗБОРИТ“ (1879).⁴

На извесним споменицима из прошлог века помињу се људи „од науке“. Науком се означавала њихова наобразба, али и паметарство и знање. Уз наглашавање професије појединих људи, иде се унатраг и саопштава њихова школска биографија у намери да се истакне знање на основу кога су постигли оно што су. Тако је Стеван Топаловић из Негришора, пре него је постао марвенокупац, „БИО НА НАУКАМА 10 Г.“ (1865), а трговчић Вељко Вукићевић из Милатовића је „ТРИ РАЗРЕДА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ НАУЧИЈО“ (1880). Практикант Владимир Радисавчевић из Качулица био је „НА НАУКАМА И СВРШИЈО 4 РАЗ. ОСН. ШКОЛЕ И 4 ГИМНАЗИЈЕ“ (1894), а писар Тихомир Филиповић из Душковаца „СВОЈОМ НАУКОМ СА СВАКИМ ЛЕПО ПОЖИВИ“ (1895).

Запажено је да скоро ниједна жена није означена као паметна! Од 50 особа које су на ма који начин одређене као бистре — само су четири женске (осам одсто): једна супруга, једна ученица и, зачудо, две четворогодишње девојчице. Домаћица Вукосава Андрић из Папратишта била је „МУДРА“ (1921). Ученица домаћичке школе Десанка Маџаревић из Лисе била је „ОДЛИЧНА УЧЕНИЦА У ШКОЛИ“ (1932). Четворогодишња Наталија Раковић из Рашке означена је као „ДОБРО И ПАМЕТНО ДЕТЕ“ (1890), а њену вршњакињу из Пожеге, Грозду Перишић, бог је обдарио „ОСОБИТОМ МУДРОШТУ И ЛЕПОТОМ“ (1895).

Наводимо неколико одломака из епитафа у којима су личности, поред поседовања осталих особина, означене и као паметне, умне, бистре:

● „ОВДЕ ТРУНЕ ТЕЛО ПОШТЕНОГ, ВРЕДНОГ, У СВЕМУ РАЗБОРИТОГ ЗЕМЉОРАДНИКА СПАСОЈА МИКОВИЋА ИЗ БЈЕЛИША (Врањани, 1886);

● „ОБДАРЕН УМОМ РЕТКЕ БИСТРИНЕ“ (Војислав Марковић, Титово Ужице, 1903);

● „ЊЕГОВА РАДА, ЗНАЊА И ПОШТОВАЊА НЕ БЕШЕ ЛАКО“ (Радисав Даниловић, Горња Краварица, 1906);

● „ВИТОМИР ЈЕ БИЈО ИСКРЕН, БИСТАР И ВРЕДАН МЛАДИЋ“ (Витомир Грујић, Вича, 1914);

● „ИМАО ЈЕ УМ И ЧЕЛО, ЗБОГ ВЕЛИКОГ УМА И РАДА ОДЕ У ГРОБ СНАГА МЛАДА“ (Филип Ристић, Рокци, 1915).

Памет је „у мањини“ према осталим вредностима којима су обликоване личности покојника. Поштење, честитост, доброта, родољубље и богатство се кудикамо више истурају у први план. Готово никад није памет навођена као прва или једна одлика човека. Пре ње се, најчешће, помињало: искреност, вредноћа, рад, доброта, поштење, дичност и младост. Ова појава би, можда, указивала на извесну неоснованост, или претераност, стереотипије да су људи ерског варијетета превасходно мудри и духовити и да им је најглавније обележје бистроглавост.

СПОСОБНОСТ У ПРОФЕСИЈИ

Способности и умења у области појединих занимања обележаване су готово увек придевом ДОБАР, али и ознаком ОДЛИЧАН. Овим двама одредбама приказивани су ликови особа које су врло умешно и успешно обављале своје професионалне послове.

Пошто су се сви сељаци приближно подједнако успешно бавили земљоделством, то се уз њихово занимање никад и није стављала одредба ДОБАР. Нема, на пример, ниједног помена доброг земљорадника, рабације, виноградача или жетеоца, а само се наишло на по један пример доброг воћара, сточара и косача! Тодосије Тодоровић из Врнчана проживео је као „ДОБАР ВОЋАРСКИ ПОЉУПРИВРЕДНИК“ (1935), а Јован Весовић из Качулица „КАО ДОБАР ЕКОНОМ И СТОЧАР“ (1909). Чедомир Плазина из Губереваца био је „ДОБАР КОСАЧ“ (1896), па је на споменик уклесана коса са косиштем.

Једино се истицала способност понеког земљоделца посебно умешног у економичном вођењу домазлука. У времену по првом светском рату за извесне у послу „специјалније“ домаћине јавља се звање економ. Сава Антонијевић из Грдовића био је „ДОБАР ДОМАЋИН И ЕКОНОМ НА СВОМ ИМАЊУ, УСЛЕД ЧЕГА ГА ЈЕ 1925. Г. МИНИСТАР ПОЉОПРИВРЕДЕ ИЗАБРАО ЗА УЗОР РА-

ТАРА ЗА СРЕЗ АРИЉСКИ“. На споменику Димитрија Милосављевића из Рокаца записано је: „КАО УГЛЕДАН ДОМАЋИН СЕЛА ОДЛИЧАН ЕКОНОМ: МАЛО ИМАЊЕ, ВЕЛИКИ ВОЋЊАЦИ ШТО СЛУЖЕ СРЕЗУ ЗА ПРИМЕР“ (1940).

Особе са занимањима из занатлијско-трговачко-чиновничког подручја су нешто чешће означене као посебно успешне у својој професионалној делатности. (Има у том истицању професионалног „добровања“ и неке скоројевићке претераности, неумереног преувеличавања личних постигнућа). Наилазимо на добре мајсторе разних заната, добре трговце и њихове помоћнике, добре деловође и писаре... Наводимо неколико одломака из епитафа изузетнијих успешника у професионалном животу:

● „ОН ЈЕ ПОЗНАТ У ОКОЛИНИ КАО ВАЉАН ПИСАР ОП. СУДОВА“ (Љубомир Поповић, Тијање, 1892);

● „ПОКОЈНИК ЈЕ БИЈО ДОБАР МАЈСТОР ТЕРЗИНСКОГ ЗАНАТА“ (Јован Костић, Свештица, 1896);

● „СВОЈИМ ЗАУЗИМАЊЕМ НАУЧИО ЈЕ ФОТОГРАФИЈУ СА ВРЛО ДОБРИМ УСПЕХОМ, КОЈУ ЈЕ РАДИЈО НЕКОЛИКО ГОДИНА ПО УНУТРАШЊОСТИ СРБИЈЕ: БЕОГРАДУ, ПАРАЋИНУ, ЋУПРИЈИ, ЛЕСКОВЦУ, ЈАГОДИНИ, ИВАЊИЦИ... СА ЛЕПОГ И ОДЛИЧНОГ РАДА СВОГ СВУГДЕ ЈЕ ПРИЗНАТ БИО“ (Никола Драгићевић, Шуме, 1900);

● „УЖИВАО ЈЕ ГЛАС ПРВИХ ЉУДИ. БИО ЈЕ ДОБАР ЕКОНОМ, ТРГОВАЦ И КЊИГОВОЂА СА СВОЈОМ БАКАЛСКОМ РАДЊОМ“ (Љубомир Лазовић, Луке, 1916);

● „ЈОВИЦА Д. АНДРИЋ ИЗ ПОТОЧАЊА КОИ ПОЖИВИ 26 Г. ОДЛИЧАН ТРГОВАЧКИ ПОМОЋНИК (и) АБАЦИНСКИ КАЛВА“ (Поточање, 1916).

Атрибутима добар и одличан још су само карактерисани изузетно добри ђаци. Одличном другачињу Никиту Никитовићу из Тучкова урезана је на споменичак књига даровница са „легендом“ на њој: „НА ДАР ДОБРОМ ЂАКУ“ (1905). За Милоша Циврића из Кушића посведочено је: „ОН ЈЕ У ШКОЛИ БИО ДОБАР И ПРИЗНАТ ЂАК“ (1908). Гимназијалцу Божидару Протићу из Субјела уписано је на надгробник: „ОН ЈЕ БИО ОДЛИЧАН ЂАК“ (1883), а Милосаву Маћићу из Папратшпта: „МИЛОСАВ БОИ ЈЕ ОДЛИЧАН ЂАК И РАЗ. ЧАЧ. ГИМНАЗИЈЕ“ (1911).

На старијим споменицима (углавном до 1880. године) добри, односно одлични, ђаци означавањани су архаичним епитетом ПРЕВАСХОДАН. Милосав Петровић из Добрача је „ТРИ ОСНОВНА РАЗРЕДА У ШКОЛИ ПРИЛИЧКОЈ ПРЕВОСКОДНО СВРШИО“ (1878), а Милутин Јелушић из Граба је „КАО НАЈПРЕВОСКОДНИ ЂАК БИЈО“ (1888).

Наишло се на свега један споменик на коме је за жену речено да је била прва „за сваки посао“. Обренија Павловић из Богданице предњачила је у домаћичком и изумилачком раду. Уз свакидашњи кућанички посао, била је и маштовити стваралац, изумитељ у плетењу, везењу и ткању, па јој је на надгробљу записано: „ЗА ВРЕМЕ ЊЕНЕ ПРОШЛОСТИ ОНА ЈЕ БИЛА МЕЂУ ЊЕНИМ ДРУГАРИЦАМА ПРВА ЗА СВАКИ ПОСО, КОЈЕ НИСУ МОГЛЕ МНОГЕ СА ЊОМ СЕ РАВЊАТИ И КОД ЊЕ ЈЕ ЧОВЕК МОГО ВИДЕТИ СВАКАД ПОНЕШТО ИЗМИШЉЕНО И НОВО ПРЕМДА ЈЕ БИЛА ДОБРА РАДЕНИЦА И ЧУВАОЦ“ (1922).

„РЕПУТАЦИОНЕ ОСОБИНЕ“

(Особине у вези са повољним друштвеним положајем)

Извесне особине приписују се само уз људе веома високог друштвено-економско-политичког статуса. Иако неке од њих не проистичу само из поседовања богатства и политичке моћи, него и из добротe, моралности и способности, оне се издвајају у „големашке“ особине, јер се готово никад не срећу код сиромашних и средње имућних људи. То су својства која красе виђене и гласовите домаћине, цењене и знамените трговце, познате и чувене мајсторе, истакнуте и важне локалне политичаре. Сву ону сеоско-паланачку елиту која се на ма који начин уздигла на друштвени врх и која се као таква сматрала највишом, највећом, најјачом, најважнијом и најбољом у својој „врсти“ и околини. У те „особине“ спадају: ДОБАР (у смислу БОГАТ); ГЛАВНИ, ПРВИ, ВЕЛИКИ, УВАЖЕН, ПОШТОВАН, УГЛЕДАН, ЧУВЕН. Све су оне израз превеликог честољубља оних који су се „прочули“ и који много држе до сопственог угледа и почасти. Зато би се најприкладније могле назвати „честољубивим“, „престижним“ „репутационим“ особинама.

ДОБАР — БОГАТ

Придевом ДОБАР у смислу БОГАТ одређивани су имућнији и знатнији домаћини. Уз готово сваког и осредњег имућника стоји ознака ДОБАР, на основу надгробних записа стичемо утисак да је у сваком селу постојало више богатих него што их је у стварности било. Проговара из таквих одредби појачано надметање сеоског човека у економском постигнућу и придавање велике важности материјалним добрима, богатству, иметку и стечевини. На сваком и омањем гробљу срећемо сведочење да је неко био „ДОБАР ДОМАЋИН“, да је поживео „КАО ДОБАР ДОМАЋИН“, да је споменик подигнут „ДОБРОМ ДОМАЋИНУ“, да гроб означава „ДОБРА ДОМАЋИНА“, итд. Знатно су ређе одредбе као: „ОДАБРАНИ ДОМАЋИН“ „ОДЛИЧАН ДОМАЋИН“ и „ВРЛИ ДОМАЋИН“. Понеки газдашки лик употпуњавао се реченицом: „БОГАТО ПОЖИВИ“, „ДОМАЋИНСКИ ПОЖИВЕО“, „БОГАТ САМ БИО“, итд.

Много је мање жена обележено ознаком „добра домаћица“. Уз својства супружанска и мајчинска, наведе се да је жена била „ДОБРА ДОМАЋИЦА“, „ОДЛИЧНА ДОМАЋИЦА“ или да у земљи лежи тело „НАШЕ ДОБРЕ ДОМАЋИЦЕ“. Али, за разлику од доброг домаћина, добра домаћица ретко кад означава богату, већ вредну, марљиву и уредну кућаницу.

Учесталији и заокругљенији портрети газда јављали су се упоредо са појачанијим продором робно-новчане привреде у село, са економским раслојавањем пољоделског живља и убрзанијим распадом патријархално-задружних облика живота. Тако се после српско-турских ратова (1876 — 1878) споменици све наглашеније ките домаћинским животописима. Богатство и зарађевина све се више, а нарочито код скоротечника и „јарих“ имућника, стављају упоредо, па и испред, родољубља, јунаштва, и човештва. Газда се истура испред ратника, домаћин испред Србина, трговац испред родољуба. Захваћен ковитлацем капиталистичких производних односа, сеоски патријархалац се постепено одвикавао од херојско-чојствене етике и све се више приклањао зарађивачко-газдашком „вјерују“.

ГЛАВНИ, ПРВИ, ВЕЛИКИ

Првачење је, уопште узев, једна од главних одлика надгробног казивања. И мртви се такмиче ко је први по ма којој особини и истурају се на главна, извишенија и часнија места. Истицање по

цену свега направило је од сваког гробља својеврсну ранг-листу, из које се читава место већине покојника на социјалној, економској, чојствено — моралној и политичкој скали вредности. Надгробни каменови су постали права престижна обележја, каменови за утискивање „такмичарских“ животних резултата, бележници за лична постигнућа. Епитафи разговетно бележе ко је какав човек, какав домаћин, какав ратник. Зна се ко је богатији, ко раднији, ко душевнији, ко храбрији, ко политички моћнији. Одређен је узраст људи и по доброту, и по честитости, и по домољубљу. Успостављена је лествица хијерархије од најбеднијег сиромашка до „најтрулијег“ газде, од општинског пандура до народног трибуна, од ситног трговчића до најувидљивијег велетршца.

Посебно истицање првачења и „главарења“ постизало се синонимним придевима ГЛАВНИ и ПРВИ. (Знатно је ређи придев ВЕЛИКИ). Главни, први и велики су само домаћини, трговци и представници власти: кметови, председници и посланици. Најчешће се ови епитети стављају уз домаћина, али пошто је за неке прве домаћине наглашено да су истовремено били и трговци и људи од власти, не може се увек поуздано знати да ли се они односе само на домаћина. Није на пример, јасно да ли је „ГЛАВНИ, ДОМАЋИН, ТРГОВАЦ И ПРЕДСЕДНИК“ истовремено и главни трговац и главни председник.

Прилично је споменика са одредбама „ГЛАВНИ ДОМАЋИН“, „ГЛАВНИ ДОМАЋИН И ТРГОВАЦ“, „ПРВИ ДОМАЋИН“, „ПРВИ ТРГОВАЦ И ДОМАЋИН“. Милован Јелушић из Граба био је „ГЛАВНИ ТРГОВАЦ И МАРВЕНОКУПАЦ ДРАГАЧЕВСКИ“ (1863), Аксентије Андрић „ГЛАВНИ ДОМАЋИН И МАЈСТОР ДУЊБЕР СЕЛА ГУГЉА“ (1890), а Трифун Ђокић из Рибашевине „ПРВИ ТРГОВАЦ И ДОМАЋИН“ (1893). На споменику у Тучкову записано је: „ЈОВАН СРЕТЕНОВИЋ, ГЛАВНИ ТРГОВАЦ ПИВСКИ И МАРВЕНИ А ВЕЛИКИ ДОМАЋИН СЕЛА ТУЧКОВА“ (1885), а у Ртима да се Милош Ђекић „РАЧУЊА У РЕД ПРВИХ ДОМАЋИНА ОВОГ СЕЛА“ (1896).

Придев ГЛАВНИ придодаје се и уз поједине мајсторе. Симо Ковачевић из Ртара био је „МАЈСТОР ГЛАВНИ НАД МНОГО КОВАЧА ОД СВАКИ ГВОЗДЕНИ СТВАРИ“ (1863), Јовица Јовичић из Лиса „ГЛАВНИ МАЈСТОР КОВАЧ“, а Драгиша Ивановић из Рибашевине „ГЛАВНИ АБАЦИЈА, ШНАЈДЕР И ФОТОГРАФ“ (1932).

Првачење се истицало и описним исказима да је неко заузимао у народу прво место, рачунао се у ред првих људи, одликовао се између првих грађана. Живан Милошевић из Ариља „ИЗАШИЉАТ ЈЕ БИЈО ВАЗДА ПРВИ О СВЕТКОВИНАМА И ОСТАЛИМ СВЕЧАНОСТИМА КОД ВЛАДАОЦА ОД ОВОГ СРЕЗА“ (1876), Петар Срећковић из Лисе „ОДЛИКОВАО СЕ ИЗМЕЂУ ПРВИ ГРАЂАНА“ (1889), а Живко Тодоровић из пожешке Жежевице „СВОЈИМ ПОНАШАЊЕМ МЕЂУ НАРОДОМ ЗАУЗИМАО ЈЕ ПРВО МЕСТО“ (1919).

За људе који су првачили као представници општинске, средске и окружне власти усталила се „титула“ првак. Политичко првачење се наглашавало подацима да је покојник био одборник, кмет писар, председник и посланик, али се наилази и на изричит помен звања првак. Председник општине брезовачке Милосав Вучићевић из Шареника био је „ПРИЗНАТ У РЕД ПРВАКА ЉУДИ“ (1895), а писар и председник општинског суд у Каменици Љубисав Миловановић поживео је часно „КАО ПРВАК“ (1904). Понекад се не наводе никакви политичко-правни услови на којима се заснива звање првак, па се, рецимо, не зна да ли је реч о председнику или посланику. На споменику у Гугљу лаконски је записано: „МИЛЕ СТЕВОВИЋ, ПРВАК У ОКРУГУ“ (1908), а за Саву Ђуровића из Слатине да је „У ЦЕЛОЈ ОПШТИНИ ПОШТОВАЊ КАО ПРВАК“ (1922).

Најзанимљивији и најопширнији надгробни запис о истакнутијем политичком прваку налази се на гробљу у пожешкој Жежевици. Да би се што аргументованије доказало да је Раде Тодоровић сасвим оправдано заслужио да понесе назив народног трибуна и првака Радикалне странке, на споменику му је претходно наведено осам „нижих“ политичко-управних звања и улога! (Тако се, поступно и освајала политичка каријера и стицао углед народног првака). Ево целог надгробног првачења из Жежевице: „РАДЕ ТОДОРОВИЋ БИВШИ ТРИДЕСЕТОГОДИШЊИ ПИСАР, БЛАГАЈНИК, ДЕЛОВОЋА И ПРЕТСЕДНИК ОПШТИНЕ ЈЕЖЕВИЧКЕ, ЧЛАН ОКРУЖНОГ ОДБОРА НАРОДНЕ ОДБРАНЕ, ЧЛАН УПРАВНОГ ОДБОРА ГЛАВНОГ САВЕЗА СРПСКИХ ЗЕМЉОРАДНИЧКИХ ЗАДРУГА, ЧЛАН, ЗАТИМ И ПРЕТСЕДНИК ОКРУЖНОГ ОДБОРА ОД ОКРУГА УЖИЧКОГ, ТРИБУН И ВЕЛИКИ ПРВАК НАРОДНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ“ (1918).

Неки представници политичког живота су ГЛАВНИ. За истакнутије кметове из доба прве владавине кнеза Милоша био је озваничен назив ГЛАВНИ КМЕТ, па се на споменицима који се одnose на то време и среће таква одредба. Ознака ГЛАВНИ одликује и понеког депутирца Светоандрејске скупштине, на којој је одлучено да се кнез Милош поново врати на српски престо. Сима Радојевић из Гојне Горе „ИЗБЕРЕ НАРОД О АНДРИЕВСКОЈ СКУПШТИНИ 1858. ГОДИНЕ ЗА НАЈГЛАВНИЈЕГ ДЕПУТИРЦА“, И Јанко Зарић из Заблаћа био је „ДЕПУТИРАЦ ГЛАВНИ“ (1874).

Да је неки месни политичар био „велики“, казује само један епитаф из новијег доба. На заједничком надгробнику у Брекову помен је Милицава Ђурића, „ВЕЛИКОГ ПОЛИТИЧАРА СВОГ ДОБА“ и његовог сина Милије, „ВЕЛИКОГ ПОЛИТИЧАРА ОВОГ КРАЈА“ (1926).

Разумљиво је што су „особине“ први, главни и велики искључиво придодаване уз мушкарце. Жена је у патријархално-херојској средини могла некако и да понесе понеку другу „мушку“ одредбу, али да буде главна — то никако и нипошто! У свему ономе у чему су мушкарци били први, жене су морале да буду последње!

Одредбе главни и први подједнако се учестано распоређују уз успешне људе у свим деценијама од 1860. до 1940. године, мада су неприметно учесталије у годинама на сусрету векова. А да би неко постао главни и први, морао је да сачека године пуне мужевности. Зато се придеви ГЛАВНИ и ПРВИ уопште не налазе уз особе испод 25. година, а врло су ретки и све до половине четврте деценије живота. Тек од 35. године они почињу учесталије да постају одлике личности, а најчешће су уз особе чија се старост креће од 40. до 60. године. А то и јесте животна доб у којој престижна стремљења и мотиви првачења у друштвеној, економској и политичкој области достижу видљивија испољавања и пунија остварења.

УГЛЕДАН, УВАЖЕН, ПОШТОВАН, ЧУВЕН

Лик извесних „елитних“ људи приказивао се истозначним придевима УГЛЕДАН, УВАЖЕН, ПОШТОВАН и ЧУВЕН (а осим њих, врло ретко, и атрибутима: познат, увиђаван, цењен, признат). Оваквим особинама портретисани су само истакнутији домаћини, трговци, мајстори, кметови, председници и посланици. Да би неко могао да их присвоји, морао је претходно да се испне на газдашко-моћни-

чко постоље и достигне првенство у друштвеном животу. Пошто су ове особине изведене из извесних основнијих пожељних особности и изузетно повољног социјалног положаја и улоге, оне не представљају неко независно и постојано унутрашње својство личности, већ репутационе одјеке, проистекле из спољашњег ефекта богатства, способности и моћи.

Домаћини су најчешће одређивани придевима угледан и чувен, представници трговачког и занацијског staleжа — само са чувен, док су ознаке уважен и поштован махом придодавене уз одредбу грађанин. Под „грађанином“ никад не треба подразумевати градског човека, већ опште звање у смислу: житељ, становник, члан друштва. Уважен или поштован грађанин на надгробљу означава сеоског домаћина или трговца, кмета или председника...

За прве домаћине се каже: био „УГЛЕДАН ДОМАЋИН СЕЛА“, цео га крај знао „КАО УГЛЕДНОГ ДОМАЋИНА“, остаци „ЧУВЕНОГ ДОМАЋИНА“, гроб „УВАЖЕНОГ И ПРВОГ ДОМАЋИНА ОВОГ СЕЛА“, поживео „КАО ДОМАЋИН ЦЕЊЕНИ У СЕЛУ“... Епитетски одломци трговачких портрета су: „УВАЖЕНИ МАРВЕНИ ТРГОВАЦ“, „ПОШТОВАН ТРГОВАЦ“, „УГЛЕДНИ ТРГОВАЦ“, „ЧУВЕНИ ТРГОВАЦ: СВУДА ЧУВЕН И ПРИЗНАТ БИО“... „Слике“ истакнутијих људи и занатлијским и другим занимањима су: „УГЛЕДНИ МАЈСТОР ДРВОДЕЉСКИ“, „ЧУВЕНИ КОВАЧ“, „ЧУВЕНИ МАЈСТОР ОД ВИШЕ ЗАНАТА“, „ЧУВЕНИ РАБАЦИЈА“, „НАДАЛЕКО ЧУВЕНИ ДОКТОР И ХИРУРГ“ (мисли се на самоуког народног лекара)... А одлике „грађана“ су: „УВАЖЕН ГРАЂАНИН ОВОГ СЕЛА“, „УВИЂАВАН ГРАЂАНИН“, „ПРИЗНАТ ГРАЂАНИН“, „УВАЖЕН И ПОШТОВАН ГРАЂАНИН“...

Само је понека жена, на споменицима, угледна и поштована. То су обично дугогодишње удовице, које су кућу обдржале и упуниле, а мужевљево имање прошириле, или богатије жене, које су саме себи подигле споменик. Оне су, као угледне домаћице, поживеле „У ЧАСТИ И ПОШТОВАЊУ“, „У ЧАСТИ И ВАЖЕЊУ“. За цењену удовицу Синђу Средојевић из Атенице сачињен је веома „угледан“ портрет-животопис: „СИНЂА ЈЕ ОСТАЛА УДОВА 1872. ГОДИНЕ СА СИТНОМ ДЕЦОМ. ДЕЦУ ВАСПИТАЛА И ШКОЛОВАЛА, ИМАЊЕ ЗАОСТАВИШЕ ОД МУЖА ПОВОЉШАЛА И ПОВЕЂАЛА И ТИМ СВОЈИМ РАДОМ И ЖИВОТОМ У ДРУШТВУ ПОСТАЛА ЧУВЕНА И ПРИЗНАТА ТЕ ЋЕ СЕ ДУГО ГОДИНА ПО ДОБРИМ ДЕЛИМА СПОМИЊАТИ“ (1895).

У вези с особинама угледа треба рећи и чиме се углед стицао, односно указати на одлике личности на основу којих се постизало уважање у народу (независно од самог големашког статуса). На споменицима се наводи десетак таквих одлика (труд, рад, доброта, праведност, поштење, памет, успешан мајсторлук, стечено имање). Занимљиво је да су за основ угледа већином навођене особине у вези с моралним понашањем и интелектуално-професионалним способностима, а кудикамо ређе богатство и имање, нарочито ако није стечено личним залагањем. Често се наглашава да се уважање и поштовање стекло, те да је оно искључиво лична „зарађевина“. Неко је трудом, добротом, поштењем, памећу итд. СТЕКАО „поштовање у грађанству“, „велико звање и поштовање“, „уважен глас у својој околини“ или постао „угледан и признат грађанин“. Овде наводимо четири портрета великих узорника са образложењем њихова угледа:

● „ДОБРОТА И БЛАГОСТ БИЛЕ СУ ГЛАВНЕ ОДЛИКЕ ЊЕГОВОГ КАРАКТЕРА, КОЈЕ СУ МУ СА УДРУЖЕНОМ ИНТЕЛЕКТУАЛНОМ МОЋИ ДАВАЛЕ БЕЗГРАНИЧНО УВАЖЕЊЕ И ПОШТОВАЊЕ МЕЂУ ДРУГОВИМА И ПРИЈАТЕЉИМА“ (Миленко Томић, „свршавајући“ ђак учитељске школе, Богојевићи, 1889);

● „ОН ЈЕ ЦЕЛОГ СВОГА ВИЈЕКА БИО НЕУМОРАН РАДНИК ПОШТЕН И ПРАВИЧАН ЧОВЕК. СТЕКАО ЈЕ ЛЕПО ИМАЊЕ И УВАЖЕН ГЛАС У СВОЈОЈ ОКОЛИНИ“ (Илија Нешовановић, Пухово, 1899);

● „ОВОМ ТВРДОМ СТЕНОМ ОБЕЛЕЖЕН ЈЕ ГРОБ МНОГО ПОЗНАТА, ВИШЕ ЧУВЕН И ПРИЗНАТ ЗБОГ ДОБРИ, ПРАВЕДНИ И КАРАКТЕРНИ ДЕЛА СВОИ, ОБРАДА ОЦИЋА ИЗ ВРЊЧАНА“ (1929);

● „ЧУВАЊЕМ И РАДОМ СТЕКАО САМ ВЕЛИКО ИМАЊЕ И ПОШТОВАЊЕ МЕЂУ СВОЈИМ КОМШИЈАМА И ПРИЈАТЕЉИМА“ (Мијаило Томашевић, Бељина, (1938).

ОСОБИНЕ ПРЕСТУПНИКА

На гробљима је подоста и споменика на којима се помињу преступници разних врста.⁵ Заједничко свима њима је што је готово сваки од њих учинио неко убиство. Отуда су сви преступници приказани сувише једнострано, па и неправедно. Сви они имају само по једну особину — рђавлук! Њихова је личност портретисана само на основу злог, убилачког чина, дакле, на основу једног јединог тренутка

из њиховог живота. На биљезима својих жртава нису ни могли друкчије ни да се прикажу. Наиме, преступници махом немају својих споменика, па су своје ликове оставили на биљезима својих убијених „противника“.

Преступници су најчешће карактерисани именицама — атрибутивима ЗЛИКОВЦИ И ХАЈДУЦИ, док су све остале именичке одреднице кудикамо ређе. Нешто су учесталије ЛОПОВИ, РАЗБОЈНИЦИ, КРВОПИЛЦИ и ДУШМАНИ, а малобројније су: ЗЛОЧИНЦИ, ЗЛОТВОРИ, КРВНИЦИ и НЕПРИЈАТЕЉИ. На ознаке као што су ИЗРОДИ, УБИОЦИ, ТИРАНИ, ПЉАЧКАРОШИ, ЗВЕРОВИ У ЉУДСКОМ ОБЛИКУ, САУЧЕСНИЦИ, ПОДВОДАЧИ, ДАХИЈЕ, УЛИЗИЦЕ и КРВОЛОКИЊЕ — наишло се само по неколико пута.

Ради појачаније слике, уз ове именичке одредбе придодавани су и „зли“ атрибути. Најчешћи су: РЂАВ, ПРОКЛЕТ, ЗАО, ПАКЛЕН, НЕПОШТЕН, ПОКВАРЕН, ЗЛОГЛАСАН, ЗЛИКОВАЧКИ и ЗЛОВАН. Уз њих, срећу се, макар и по једном, и одредбене синтагме: НАЈВЕЋИ ДУШМАНИН, СИЛАН ХАЈДУК, СВЕТСКИ ТИРАНИН, ГНУСАН СТОР, ПРОДАНА ДУША, ПОТПЛАЋЕНИ УБИЦА, ЗЛОГЛАСНИ УЗУРПАТОРИ, СРПСКЕ ДАХИЈЕ, ПАКЛЕНИ И ЗЛОВНИ ЉУДИ, ДИВЉИ ЗЛИКОВЦИ, ЛАКОМИ ЗЛИКОВЦИ, итд.

Пошто се свако убиство чинило руком, клесари су ту злу руку често помињали као представника злог човека. Посредством стилског средства синегдохе, рука је, као најактивнији део тела при злом чину, сликовитије и дејственије откривала лик целог човека. На споменицима наилазимо на податке да су убијени људи настрадали од ДУШМАНСКЕ РУКЕ, која је називана и лоповском, крвничком, безбожничком, зверском, грешном, зликовачком, убилачком и несрећном — у зависности ко ју је, како и због чега злом упрљао и ако је родбина убијених доживљавала злочиначки поступак.

Одлика преступника може да се открије и посредством чега и како је извршено убиство. Начин убиства је једно од посредних средстава за карактеризацију личности преступника. Надгробним записима који указују на мучка убиства („МУЧКИ ГА ЈЕ НОЖЕМ УДАРИО“, „УДАРИ ГА ИЗ ПРЕВАРЕ НОЖЕМ“, „МУЧКИ ЗАКОЉЕ ГА“) упућује се на потуљене и подле људе, који свом противнику прилазе невитешки, нечојствено, супротно од етике епских јунака.

Из описа начина извршења злодела сазнаје се да су извесни хајдуци гнусни суровњаци, грозни, крвнички, разбојнички људи. Од њих је неко добио „ГРОЗНУ ТЕЛЕСНУ ПОВРЕДУ“, неко је био „КР-

ВНИЧКИ РАЊЕН“, а неко „РАЗБОЈНИЧКИ ОПЉАЧКАН“. Мијаила Солдатовића из Лисе хајдуци „У ГОРЕ ГА МУКЕ ТУРИШЕ, ОЧИ ВАДИШЕ, ЛИЦЕ ГРДИШЕ“ (1866), а Вељка Јаковљевића из Бершића „НОЋУ ВЕЗАШЕ, НА НАЈГРОЗНИЈИ НАЧИН МУЧИШЕ, СЕКИРОМ ИСЕКОШЕ И УБИШЕ“ (1883).

Сликовитим описом начина убиства свакако је најубедљивије приказан лик безмилосног и „отровног“ Милића Маћанина. Он је заклао горачићког кмета Пауна Главоњу, па је на Пауновом споменику уписано: „ПА НА СВОМ ИМАЊУ ПРЕСРЕТИ ГА ЗЛИКОВАЦ ПА КАО БЕСАН ЈУРНЕ С НОЖЕМ И УДАРИ ГА ГДЕ МУ СРЦЕ СТОЈИ, ПА МУ НИ ТО НЕ БУДЕ ДОСТА: ОН ГА ОБОРИ ПОДА СЕ И ОСЕЧЕ МУ ГЛАВУ“ (1911).

На особине преступника се покаткад указивало и истицањем висине казне коју су они искусили. Велика казна показатељ је великог преступа, а величина преступа знак је сувише рђавог човека! Наилази се на податке да је неко кажњен подужом робијом, да је на њој умро или да је стрељан по судској одлуци („ОСУЂЕН 15 Г. ЗАТВОРА“, „УМРЕ У КАЖЊЕН—ЗАВОДУ“, „УМРО У ТОПЧИДЕРУ НА ОСУДИ 10 ГОДИНА“, „УБИЈЕН ПО ПРЕСУДИ“).

Појачаније жигосање убица постизало се наглашавањем да су они своје жртве неправедно усмртили. Зликовци су убили некога „НА ПРАВДИ БОГА“, неко је „НЕВИНО УБИЈЕН“ а неко „ПОГИБЕ ЗА ПРАВДУ“. Изазивање и појачавање негативних ставова према убицама постизало се и пренаглашавањем да су они дигли руку на добре, часне и по свему узорите људе.

Једна од елементарних вредности која се у народу од памтивека ценила јесте и осуда убиства саплеменика из било каквих себичних или користољубивих разлога. Зато се и осуда убојица на споменицима може сматрати својеврсним народним моралним делом. Из готово сваког епитафа у коме се помињу преступници ма које врсте избијају ставови оштрог прекора, осуде, клетве и тражења казне. Пошто такви ставови увек подразумевају негативно вредновање, то се њима индиректно откривају неваљале особености преступничких личности. За убице нема благе речи, нити икаквог оправдања. Са споменика се куне, а зна се какав је човек коме се клетва упућује. Тешке су надгробне клетве: „ПРОКЛЕТ БИО ЊЕГОВ УБИЛАЦ!“ (Буковик) и „ПРОКЛЕТ БИО И ОВОГА И ОНОГА СВЕТА, И ЊЕГОВА ПОРОДИЦА;“ (Срезојевци).

За убицу се тражила казна: „ЗЛОТВОРЕ ЋЕ СТИЋИ КАЗНА ИЗНЕНАДА“ — уписано је на неким споменицима. Нејаки синчићи Јеврема Милића из Чачка, убијеног од лопова, „ЦЕЛОГ ВЕКА (ће) ЗЛИКОВЦЕ И САУЧЕСНИКЕ ПРОКЛИЊАТИ И БОГА МОЛИТИ ДА ИХ ПРОКАЖЕ И КАЗНИ“ (1889). Витор Петровић из Гостивнице призива на главу хајдука Јосовца божји суд: „НЕКА БОГ СУДИ ОНОМЕ ПО ПРАВДИ КОИ ВАКО МЕНЕ УРАДИ!“ (1888). Тако се дозивају бог и свети Јован да прокажу Милића Маћанина: „О БОЖЕ И СВЕТИ ЈОВАНУ, ПРОКАЖИ ЗЛИКОВЦА, НЕКА И ОН ПЛАТИ ГЛАВОМ ЗА ОНАКВО КРВОПРОЛИЋЕ“ (1911).

Све ове „обрачунске“ претње божјом правдом изречене осветним тоном посредно указују и на „паклен“ лик злодела. Са биљега Дмитра Вишњића из Кушића обрачунавало се са убицама Турцима оштријом претњом, са узвичницима: „ОХ, КРВНИЦИ, ЗАШТО ТАКО БЕДНО ЖИВОТ УЗИМАТЕ! ОХ, КРВНИЦИ, КАД ЋЕ И НА ВАС РЕД ДОЋИ ДА КРВАВУ ЧАШУ ПОПИЈЕТЕ! ХРИСТОС РЕЧЕ: КО УБИЈЕ, БИЋЕ УБИЈЕН! БОГ ДУЖАН НЕ ОСТАЈЕ! КРВНИК ЗЕБЕ, СВУДА ЗВЕРА“ (1887).

Са надгробника младог Алексија Миливојевића из Севојна призивају се људи од којих се захтева акција против злокобника: „ЉУДИ, ТРЕБИТЕ ЗЛИКОВЦЕ И НЕВАЉАЛСТВО ПОЗИВА ВАС И ОВАЈ БЕЛЕГ ЈЕР ЈЕ ТО СРУШИЛО И ОВУ ЧУВЕНУ СНАГУ И ЦЕЛУ ФАМИЛИЈУ ТУГОМ ОБВИЈО!“ (1908).

Зла особеност извесних хајдука препознаје се из прекора које им је непосредно упутила убијена жртва или њена родбина. „ЕЈ, ЗЛИКОВЦИ, ШТО НА СВОЈУ ДЕЦУ НЕ ПОМИСЛИТЕ ТЕ МИ ЖИВОТ НЕ ОСТАВИТЕ! НЕ ДАДОСТЕ МИ ЗОРИ СВАНУТИ, НИ ДУШОМ ДАНУТИ, НИ СА МОЈОМ ДЕЦОМ СЕ ПОЗДРАВИТИ!“ (1895). Тако жално прекорева, са свог споменика, хајдучка жртва Радован Јовичић из Граба. Ојађена мајка Радивоја Тодоровића цвиљно, као у тужбалици, са надгробника свога сина, у Слатини, обраћа се хајдуцима: „КАЈДУЦИ, ЖАЛОСНО ЈЕ ШТО МУ ЖИВОТ У НАЈЛЕПШЕМ ЦВЕТУ УЗЕСТЕ!“ (1891).

Све преступнике могли бисмо, условно, груписати у шест типова: хајдучки, лоповски, комшијски, породични, политички и турски.

Хајдуци су сликовитије и потпуније приказани од других врста преступника. Они су већином учинили више злодела, па су њихове особине и могле да се увиде и обухватније и објективније. На

споменику У Карану хајдуци су означени као СИЛНИ. Милош Јованчевић из Гостинице погинуо је „ОД СИЛНИЕ ГОРСКИ КАЈДУКА“ (1893). Уз хајдуке који су убили Миладина Вујовића из Граба придодате су четири негативне ознаке: дивљи, лакоми, злобни, пакосни („АЛИ ДИВЉИ ЗЛИКОВЦИ, ЛАКОМИ ЗА ТУЉИМ БОГАТСТВОМ, А НАГОВОРЕНИ ЗЛОБОМ И ПАКОШЋУ, ПРЕКРАТИШЕ ПРЕ ВРЕМЕНА ЊЕГОВ ЖИВОТ“ (1895).

Од хајдука појединаца означене су само особине Јевђовића, Јосовца, Бркића, Мунитлака и Караџе. Јевђовић је ЧУВЕН, Јосовац СИЛАН, Бркић — ЗЛИКОВАЦ И ХАРАМБАША, Мунитлак — НАРОДНИ ЗЛОТВОР, а Караџа — СВЕТСКИ ТИРАНИН! Јатаци су подвели на Петра Срећковића из Лисе „ЧУВЕНОГ АЈДУКА ЈЕВЂОВИЋА ТЕ ГА РАЗБОЈНИЧКИ ОПЉАЧКА“ (1869). Марко Миловановић из Губина Дола погинуо је „ОД СИЛНОГ ГОРСКОГ КАЈДУКА МАРИНКА ЈОСОВЦА“ (1888). Илију Нешовановића из Пухова је „ЧУВЕНИ ЗЛИКОВАЦ И ХАРАМБАША БРКИЋ СА СВОЈА 4 ДРУГА НАПАО У СРЕД БЕЛА ДАНА НА ЊИВИ“ (1895). Бркић и његови другари су на Илијином споменику квалификовани и као зверови у људском облику. За Илију је записано да страх „ОД ТИХ ЗВЕРОВА У ЉУДСКОМ ОБЛИКУ ПОРЕМЕТИО ЈЕ ЊЕГОВО РАДОМ ИЗНУРЕНО ТЕЛО“. Мунитлак је убијен у потери „КАО ЗЛОТВОР НАРОДНИ“ — уписано је на споменику Драгићу Драшковићу из Горачића, његовој жртви (1895). Јовић Караџа, дубачки кмет, погинуо је „ОД ДУШМАНСКЕ РУКЕ ОД ХАЈДУКА СВЕТСКОГ ТИРЈАНИНА“ Радоја Караџе (1907).

На гробљима се препознају и хајдучки сарадници на злом послу — јатаци и наводници. Они су приказани као рђави, завидни, непоштени и покварени људи. „РЂАВИ ЉУДИ ЗАВИСНОШЋУ ЊИНОМ“ подвели су хајдука Јевђовића да разбојнички опљачка поменутог Петра Срећковића из Лисе. Лишански председник Мијило Солдатовић „ДРЖАО СЕ ЗАКОНА ПО КОМ ЈЕ ЗЛЕ И РЂАВЕ ПО ЗАСЛУГИ ЊИОВОЈ КАЗНИО, ПА ЗАТО КОД РЂАВИ ПАДНЕ У НЕНАВИСТ. ПОВОДОМ БЛИЖНИ СВОЈ ИЗДАН БУДЕ РАЗБОЈНИЦИМА СА КОИМА И ОНИ У ПОГИВЕЛИ ЊЕГОВОЈ УЧАСТВОВАШЕ“ (1866). Председник гугаљске општине Јеврем Сретеновић настрадао је од пушака Бркићеве дружине, јер „ОМРЗНУВШИ НА ЊЕГА НЕПОШТЕНИ И ПОКВАРЕНИ ЉУДИ НАВЕДОШЕ ЗЛИКОВЦЕ ХАЈДУКЕ“ (1895).

Лопови су дању мирно радили код својих кућа а ноћу разбојничили нападајући на домове богатих људи, од којих су отимали новац и животе. Њихове отимачке работе помињу се углавном до краја прошлог века. Лопови су врло ретко епитетски одређивани. Каже се само да је неко погинуо „ОД ЛОПОВА“ или „ОД ЛОПОВСКЕ РУКЕ“. Где год се прочита да су неког газду убили разбојници или пљачкароши „ТРАЖЕЋИ ОД ЊЕГА НОВАЦ“, „ЗБОГ ГАЗДИНА НОВЦА“, „ДА МУ ОТМУ КОЊА“ и слично — указују се типичне особености лопова. Лоповска својства очигледно провирују са споменика у Милатовићима на коме је уписано да су трговца Вељка Вукићевића лишили живота „ПАКЛЕНИ И ЗЛОБНИ ЉУДИ КОЈИ СУ ЖЕЉЕЛИ ДА СЕ ИМАЊЕМ ЊЕГОВИМ ПРОСЛАВЕ“ (1880).

Невини архимандрит манастира Благовештења под Кабларом Исаија Катанић, означио је своје убице-лопове наводом из Светог писма као људе који и на добро само злом узвраћају. Као у чуду прекорно их је питао молитвеним, црквенословенским језиком: „О, ЉУДИЈЕ МОЈИ, ШТО ВАМ СОТВОРИХ, ВОЗДАСТЕ МИ ЗЛАЈА ЗА БЛАГАЈА!“ (1887).

Комшијски преступници су, због свађа око имовине или из неке старе пизме, убијали своје најближе суседе. Њихове особине су најмање непосредно препознатљиве, јер се уз њих ретко кад придавао неки од „зловивих“ придева. Понекад се само за комшију каже да је рђав. Живан Рајчевић из Дружетића погинуо је од „СВОГ РЂАВОГ КОНШИЈЕ ДРАГОМИРА СИМОВИЋА БРАНЕЋИ СВОЈУ ИМОВИНУ“ (1905). На зле суседе указују и надгробна сведочења да су они убили своје ближнике „НА ГРОЗНИ НАЧИН“ и „БЕСПРАВНО“. Рако и Ранко Вучићевићи из Дубраве убили су комшију Милована Стојковића „НА ГРОЗАН НАЧИН“ (1892), а Љубинко Чворовац из Срезовеца Војислава Крсмановића „БЕСПРАВНО У ЊЕГОВОЈ КУЋИ“ (1930).

У породичне преступнике спадале би првенствено братоубице, које су, због нерешених имовинских односа, дизале руке на своје најрођеније. При карактеризацији браће убица обично се избегавало њихово негативно атрибутоско одређење, али се понекад према братоубици није имало нимало братског „попуста“. И брат је непријатељ и душманин-исто као кајдук, лопов и Турчин! Радован Миловановић из Пријевора погинуо је „ОД СВОГА БРАТА МИЛОША ДУШМАНСКЕ РУКЕ“ (1893), а Милан Бојић из Бакионице „ОД

СВОГА НЕПРИЈАТЕЉА БРАТА ВЕЛИЧКА КОИ ГА НАПА НА СВОМЕ ИМАЊУ“ (1900).

Светозар Прелић из Бањице је до најцрњег ољагао своју браћу-парничаре, који га „жива саранише“: „СУДЕЋИ СЕ С БРАЋОМ И ТРАЖЕЋИ ПРАВДУ И СВОЈ ДЕО ИМАЊА ПА И ОНО ШТО САМ ИМО ЈА САМ ИЗГУБИЈО. БРАЋА МИ КРИВИЦУ СТВОРИШЕ ТЕ МИ ОКУТЊИЦУ САМИ ПРОДАДОШЕ И ЛИЦИТИРАШЕ И САМИ ЗА СЕБЕ КУПИШЕ. СВОЈУ ДУШУ НАРАНИШЕ, А МЕНЕ ЖИВА САРАНИШЕ“ (1939).

Политички преступници су најмљени људи који су, по налогу представника појединих грађанских странака, убијали истакнуте локалне политичаре: либерале, напредњачке и радикалске кметове, председнике и посланике. Посебно су ти најмљеници имали посла у времену од оснивања политичких партија па до мајског преврата (1881—1903). Они су обично приказивани одредницама које су баш произиласиле из њиховог „проданог“ односа према својим политичким „послодавцима“. То су „ПРОДАНЕ ДУШЕ“ и „ПОТПЛАЋЕНЕ УБИЦЕ“ са „НАЈАМНИЧКОМ РУКОМ“. Посланика-либерала Павла Грковића из Невада убиле су „ПРОДАНЕ ДУШЕ ИЗ КОЛА ЉУДИ КОЈИХ СЕ НАРОД ГРОЗИ“ (1874). Истакнути радикал ужичког краја Средоје Крчевинац из Латвице „ОД ЗВЕРСКИХ РУКУ ПОТПЛАЋЕНИХ УБИЦА ПОГИБЕ СА ПОЛИТИЧКИХ СМЕРОВА“ (1893). Године 1904. мучки је погинуо „ОД ЗЛИКОВАЧКЕ И НАЈАМНИЧКЕ РУКЕ“ велики обреновићевац Љубомир Ђаловић из Зеока.

Занимљиво је како су радикали на неколико споменика „насликали“ своје политичке противнике либерале. Служећи се дисквалификационим етикетирањем, својственим страначко-политичком жаргону, назвали су их узурпаторима грађанске слободе и дахијама, њихову владу реакционарном, а странку насилничком и црном. Партаистичко застрањивање нагрдило је своје политичке неистомишљенике до пасјег имена. Служитељ чачанске општине Мирко Дубовић погинуо је „ОД ЗЛОГЛАСНИХ УЗУРПАТОРА ГРАЂАНСКЕ СЛОБОДЕ И ПРАВА — РЕАКЦИОНАРНЕ ВЛАДЕ РИВАРЦА И ИЗВРШИОЦА НАЧЕЛНИКА КАМЕНЧИЋА, А ПО ЗАХТЕВУ ЦРНОГ ЛИБЕРАЛНОГ ОДБОРА“ (1892). На неколико споменика жртва горачићке буне (1893), у којој су либерали силом стајаће војске, преотимајући од радикала општинску управу, убили осамнаест сељака, либерали су прозвани дахијама! Осамдесетпетогодиш-

њи Максим Цогољевић из Губереваца „ЗАДОБИ ПУШЧАНУ РАНУ ... ОД БРАЋЕ — НЕБРАЋЕ ЛИБЕРАЛА, СРПСКИ ДАХИЈА“. На радикалском крајпуташу, заједничком за све горачићке жртве, уписано је да су погинуле „ОД НАСИЉА ЛИБЕРАЛНЕ ВЛАДАВИНЕ, ПОД УПРАВОМ ТАДА ЊИХОВИХ МИНИСТАРА АВАКУМОВИЋА — РИБАРЦА“. (Ово су једини примери да су највиши представници власти на надгробним споменицима и крајпуташима жигосани као политички преступници и супротници народне слободе).

Турски преступници⁶ се јављају у Санцаку, који је све до 1912. године припадао Турској. На том простору Турци су, из националних, политичких и верских побуда, убијали виђеније Србе, карурске непокорнике и „верне християне“. Гинуло се почесто „ОД ТУРАКА, ПРОКЛЕТИХ ДУШМАНА“, „ОД ЗЛИКОВАЦА ТУРАКА“

И турске убице су, по записима на споменицима, зликовци са пакленим жељама и крвничком руком, али је приметно да су нешто чешће означени као НЕПРИЈАТЕЉИ. Неко је убијен „ОД НЕПРИЈАТЕЉА“, „ОД НЕПРИЈАТЕЉА СВОГ“ или „ОД НЕПРИЈАТЕЉА ТУРСКОГ“. Велимир Пејчиновић из Штавља је погинуо „ОД НЕПРИЈАТЕЉА“ (1880). У Новом Пазару су убијени Антоније Јеличић, „НЕВИН У СРЕДИНИ ЧАРШИЈЕ ОД НЕПРИЈАТЕЉА СВОГ“ (1902) и Косто Николић, „ОД НЕПРИЈАТЕЉА ТУРСКИХ“ (1915).

Укажимо и на један сувише дивљачки поступак, који, сам по себи, речито говори о „пакленим“ особинама турских убица. По убиству „врлог и неумрлог Србина“ Василија Чкоњевића из Штиткова, Турци су му одсекли уво и однели у Сјеницу као победнички трофеј. На Василијевом споменику је записано: „И УДАРОМ НОЖА ПО ЧЕЛУ ОДСЕКЛИ МУ ДЕСНО УВО И ОДНЕЛИ ТЕ СУСА ТИМ ИСПУНИЛИ СВОЈУ ПАКЛЕНУ ЗЛИКОВАЧКУ ЖЕЉУ“ (1899).

Наишло се на приказ понеког улизице из времена првог светског рата. То су „народне рђе“ које су се улизивале аустроугарском окупатору, на штету сопственог рода. Јелена Јаковљевић из Горачића погинула је 1915. године „ОД НЕПРИЈАТЕЉСКИХ УЛИЗИЦА, РАЗБОЈНИКА СРБИНА, ПРИЛИКОМ УЛАСКА АУСТРИЈСКЕ ВОЈСКЕ У СРБИЈУ“. Живка Четровића из Адрана „ЗЛОТВОРИ СРБИ, УЛИЗИЦЕ АУСТРИНСКЕ, ОПТУЖЕ ГА И ИНТЕРНИРАЈУ ГА ОД КУЋЕ У ЧЕШКУ, ЛАГЕР ХАИНЗГРИНУ“ (1916). Негативност улизичко-издајничких портрета појачана је наглашавањем да су те улизице Срби. Није нимало случајно што се за Јелену истиче да је пала од „РАЗБОЈНИКА СРБИНА“, а да су Живка оптужу-

жили „ЗЛОТВОРИ СРБИ“. А Јеленин убица је још и накнадно „ретуширан“ као свиреп и гнусна сподоба („СВИРЕП ТИРЈАН БИО ЈЕ НЕКИ ШТО СЕ НАМА МУЧКИ ОСВЕТИ... ОД ГНУСНОГ СТВОРА ЕВО ПАДЕ И ОНА“). Злорад против свог племена сматрао се у народу највећим падом човековим, па је отуда једини улизица непријатељу „почаствован“ атрибутима СВИРЕП и ГНУСАН. Њима није означен ниједан хајдук, ни лопов, ни Турчин!

Преступништва су чинили готово искључиво мушкарци. Готово и да нема споменика на коме је нека жена означена као неваљало створење. Ни у 50 гробаља не може се наћи податак да је неко женско чељаде учинило нешто недолично. Наишло се на свега шест негативних женских надгробних ликова: две убице, две невернице, једна зла маћеха, једна издајница.

Жене убице одређене су само својим убилачким чином. Тридесетпетогодишњи Јован Марковић из Каленића „ПОГИБЕ ОД СВОЕ ЖЕНЕ, РАСПОРИ ГА МАЛИМ НОЖИЋЕМ“ (1866). За једанаестогодишњег пасторка Миломира Јанковића из Горње Добриње записано је: „УДАВИ ГА МАЂА И БАЦИ У ВОДУ“ (1908).

Неверна жена убрзила је смрт Василију Томашевићу из Доње Краварице: „А ПОРЕМЕЋЕН У ЖИВОТУ НЕВЕРСТВОМ СВОЈЕ ЖЕНЕ ПОДЛЕГАО ЈЕ НЕИЗЛЕЧИМОЈ БОЛЕСТИ ЈЕХТИЦИ“ (1909). И Станко Ерић из Кремана је изгубио живот због жене невернице. Он „ЗБОГ НЕВАЉАЛАСТЕ ЖЕНЕ, ЗА КОЈУ ГА КОМШИЈЕ ОПАЊКАШЕ, ИЗГУБИ ЖИВОТ МЛАД И ЗЕЛЕН“.⁷

На гробљу у Гојној Гори лик је маћехе која је са пасторцима горе поступала него са Пепељутом. На споменику се чита: „ЊЕГОВ ЖИВОТ ЈЕ ПУН ТЕШКИХ ПАЋЊИ СА ТРЕЋОМ ЖЕНОМ; ЊЕГОВА ДЕЦА ОСТАЛА ЖЕЉНА СВОГ ОЦА ЈЕР ЗБОГ МАЂИ У КУЋИ С ЊИМ НИСУ ЖИВЕЛИ“ (1931).

За разлику од ових неименованих преступница, именована је, и то два пута, жена издајница, чијом кривицом ћесарски војници убише три брата Планојевића из Радуше, код Ушћа. (То је и разумљиво, јер она је учинила злодјело људима изван своје породице). „ИЗДАДЕ ЈИ ПРОКЛЕТА НИКОЛИЈА НА ПРАВДИ БОГА“ (1915) — уписано је оптужујуће на заједничком споменику у Ушћу. А у истом епитафу се још каже да најстаријег брата Андрију „ИЗДАДЕ НИКОЛИЈА БАРЛОВА ИЗ ЛОЗНА“. Особу која је злим поступком уништила читаву породицу треба оцрнити „двојним“ поменом!

На споменику у Грабу поменуте су жене „крволокиње“ које су испрошеницу Челестину подвођењем одвеле у самоубиство. („ОНА ЈЕ САМА СЕБЕ СМРТ СТВОРИЛА ПОВОДОМ ПАКЛЕНИ ПОДВОДИТЕЉА И КРВОЛОКИЊА ИЗ СВОЈЕ ОКОЛИНЕ“ — 1895).

Узраст преступника се не може пратити, јер није означаван на споменицима жртава. Наишло се на само шест надгробника робијаша или хајдука са означеним годинама смрти. Од четири робијаша један је умро у 17. други у 18, трећи у 22, а четврти у 32. години, а од два хајдука један је убијен у 25, а други у 26. години. Према овим подацима, а и према неким другим неспоменичким изворима, може се поуздано закључити да су преступништва у највећем броју случајева чинили људи млађи од тридесете године, дакле, незреле и још „недозване“ особе.

Речено је већ да су на надгробницима искључиво приказане само друштвено-неморалне особине преступника. Преступници су, да парафразирамо споменичка казивања, зли, рђави, покварени, злобни, паклени, дивљи, лакоми, неверни, непоштени људи, који душманском, зликовачком и крвничком руком убијају жртве бесправно, мучки, на превару, на грозан начин. Због таквих особина они су „проклети“ и „несретни“.

Све остале „врсте“ особина готово и да не постоје! Није, рецимо, нађен ниједан пример да се указало на неку особеност преступника у вези са спољашњим, телесним изгледом.

Такође се не виде изричито изражене трајне емоционалне особине. Једино ако бисмо у сталне осећајне одлике урачунавали мржњу, злобу и пизму, које су навођене као главни узрочници неких убистава. Но, питање је да ли су мржња и злоба били трајни или само „ситуациони“ атрибутиви, који су се испољавали једино у изазовним околностима. Уз то, из података о стилу извођења појединих убилачких и отимачких акција могу се назрети одлике које припадају темпераменту, односно осећајном делу личности. Гробља су прилично издашна обавештењима о грозним, крвничким и зверским крвопролићима, каква су могле да изврше само веома импулсивне и необуздане личности.

На стање патолошког излива бесомучног афекта указује ознака „излуђели“ уз убицу који је за сат усмртио три особе. Спасоје

Зечевић из Милатовића погинуо је са двоје малолетне деце „ОД ИЗЛУЂЕЛОГ⁸ МИЛАНА ВУЛИЋЕВИЋА, КОИ СА НОЖЕМ УБИ СВЕ ТРОЕ ЗА 1 ЧАС 1885. Г.“ У необузданој узрујаности при злом делу приказан је и поменути Милић Маћанин, који на жртву „КАО БЕСАН ЈУРНЕ С НОЖЕМ“. Такође је указано на емоционално стање Турака Кладничана који се „ДИЧЕ И ШЕНЛУЧЕ У СЈЕНИЦИ“ након убиства Дмитра Вишњића из Кушића (1887). А на неугодно осећање сваког крвника упућује запажање изречено поетском реченицом: „КРВНИК ЗЕБЕ, СВУДА ЗВЕРА.“ Злодеј је, по овом мишљењу, у сталном шкрипцу између стрепње и страха, па свуда и у свему опажа опасност по свој душевни мир.

Ни особености које би произилазиле из социјалног статуса, односно одредбе које би указивале на друштвено-економски положај преступника нису видљиве на надгробницима. Зато се уопште не зна да ли су убице потицале са друштвеног дна, како се иначе очекује. Нигде се није поменуло ни да је преступник био сиромах ни газда, нити да је имао ма какву друштвену улогу. Једино је у Вапи на споменику удовице Милице Мајсторовић уписано да је „УДАВЉЕНА ОД СВОГ СЛУГЕ“ (1864). То је управо и једини податак да је убица потицао са најниже друштвене лествице. Иначе, на једном је споменику наглашено да је убица био копиљак, што опет упућује на изванредно неповољан друштвени положај. Копилани су редовно били сиромашног порекла, а, и ван тога, у патријархалном селу су сматрани за опасне, грешне, непожељне и мање вредне особе, које служе за подсмех, спрдњу и презир. Младић Милан Марјановић из Пријевора погинуо је на комишању „ОД МИЛЕНКА КОЛАКОВИЋА ИЗ ГОРЊЕ ДОБРИЊЕ КАО ЈЕДНОГ ВАНБРАЧНОГ ЛИЦА“ (1906).⁹

Такође се не могу сазнати занимања преступника и евентуална својства у вези са професионалним животом. Не казује се, на пример, да ли је зликовац сељак, занатлија, трговац, пандур, жандарм, итд. Само је нађена једна професионална одредба уз убојицу: шумар. Горокрадица је убијен „ОД КРВОПИЛЦА ДРЖАВНОГ ШУМАРА“ (Горачићи, 1937).

* * *

Сви преступници су оцењени негативним вредносно-моралним судовима. Сваки од њих је „обележен“ најопштијим непожељним

моралним предикатом: ЗЛОМ. То зло се, видели смо, исказивало помоћу разних израза (епитета, епитетских синтагми и посебних описних реченица) и оно је тако убедљиво осликало преступнике да добија снагу правих стварносних судова. Међутим, лако се уочава да неки вредносни „зли“ атрибути не обележавају уопште права својства самих зликоваца, већ само субјективна „недопадајућа“ осећања и ставове наручилаца епитафа. Од таквих атрибута издвајамо посебно само два: ПРОКЛЕТ И НЕСРЕЋАН. Жртва паде од „ПРОКЛЕТИХ душмана“, „убише је „ПРОКЛЕТИ крвопилци“, настрада од ПРОКЛЕТОГА Петронија“, итд. Јасно је да је епитетом ПРОКЛЕТ првенствено изражавана потреба родбине да куне, да је њиме исказана жеља: Дабогда да буде проклет! Нешто се блаже и потиснутије куне кад се за преступника каже да је „НЕСРЕТНИ зликовац“ „НЕСРЕТНЕ руке“. Одредба НЕСРЕЋАН више казује жељу да зликовац и његова рука не имају никад среће.

У улози летописаца немилих догађаја, клесари су, услишујући захтеве озлојеђене родбине поубијаних, осветно жигосали преступнике. Сви надгробни каменови на којима су поменута имена зликоваца представљају својеврсне срамне стубове и злих људи и opakих времена. Сведени на праисконске представнике зла и пород пакла, наследници каиновског престапа су сувише често „пуштали крв“ својим ближњима. Никаква одмазда времена није могла да утамани неваљале људе. Отуда је у чуду анонимни драгачевски клесар у надгробник ушпицао „обрачунско“ реторско питање:

„О ПРОКЛЕТО ПЛЕМЕ КАИНОВО,
 ЗАР ТЕ ЈОШТЕ У СВИЈЕТУ ИМА,
 ТЕ НЕВИНЕ ТИ УБИЈАШ ЉУДЕ?“ (Горачићи, 1895)

*
 * *

На крају, ваља нагласити још неке особености покојника које до сада нису помињане. То су махом одлике теже „чулно“ уочљиве, које нису могле „придевски“ и конкретно да се искажу, па су остале мање приметне. Неисказане изричито и најчешће невезане за одређене личности, оне се, као иманентна својства, препознају из једног општег погледа на укупна споменичка казивања.

Прво што пада у очи то је један изузетно висок оптимизам споменичких портрета. Готово ниједан покојник није живот сматрао тешким бременом. Нигде знака скрушености и клонућа, ни

трага безнађа и безвоља. Нема мрзовољних ни плачних покојника. Сви су приказани у напону живота, у снази, у жељи да се живи мушки и весељачки. Избија из њих неко исконско здравље, неки непресушни оптимизам који побеђује смрт и ништавило.

Од поменутих вредности које су као динамичке силе покретале и усмеравале људско понашање, ипак је сам живот за сваког умрлиника био најтемељитија вредност. Покојници не жале ни за чим на овом свету (ни за богатством, ни за престижом, ни за репутационим преимућствима) већ једино за животом. Само њега из загробља дозивају, само за њим вапију. Жељни су овоземног келнераја а не оног света и раја! (На једном споменику је шеретски записано: „На небу је рај, на земљи келнерај“). Зато и обраћање животу: „ЕЈ, ЖИВОТЕ, ШТО СИ НЕКАД БИО, И САД СИ МИ ЈОШ СЛАДАК И МИО!“

Већина личности је приказана као активна. Из надгробних животописа се сазнаје да је готово сваки сеоски житељ нешто у животу радио, предузимао, стварао, борио се за неке идеале. Живот је протицао у сталном покрету, у непрекидној делатности. У ствари, о извесним, изричито неисказаним особеностима многих пољоделаца сазнаје се, посредно, из надгробних биографија, а оне се састоје из следа активних и делатних „сегмената“ животног тока. (У овом раду, међутим, говорено је првенствено о „статичким“, атрибуцки исказаним одредбама личности).

Активност је, заправо, била средство за самоостварење личности. Наиме, самоактуализација је била најважнији мотив понашања. И покојници истичу задовољство што су остварили личне жеље и могућности (сиромаш опширио домазлук, удовица доживела да кућа процвета, родитељи збранули децу, сељачић постао занатлија, трговац или чиновник, итд). А ако је прерана смрт осујетила и онемогућила самоостварење, већина их жали и тугује. Нису постали ђаци, нису се проводили као младићи и девојке, нису стигли да унапреде домаћинство, ни да се усаврше у професији...

Покојници су чезнули за похвалом и подршком средине. Изгледа да су се целог века, док су били живи, трудили да их околина прихвати као узорне и да их као такве и на споменицима прикаже. Да цело село и општина знају да су били добри, поштени, радни, дружевни, храбри. Надгробни портрети уистину и спадају у похвална слова, у ласкава изображења (изузев преступника, чији су ликови појачано засенчени злом).

У надгробном портретисању осећа се наглашена тежња да се покојници прикажу као морално савршени. Ако је тачно Аристотелово мишљење да је савршено оно што је тако добро да у својој врсти не може бити боље, онда су многи земљоделци достигли савршенство. Јер, надгробно су приказани као најбољи, као примери којима треба стремити. На споменицима је доста људи без икаквих недостатака: они су веома добри, праведни, изванредни, изврсни, са спојем више врлина и вредности — једноставно НЕУПОРЕДИВИ. Својим трудом на самоусавршавању постигли су „врх добра“ и остварили савршен карактер. (Отуда су портрети узоритих особа имали изванредно педагошко и васпитно дејство на млађе нараштаје). А појава портрета злих преступника, посредством контраста, само је увећавала савршенство етички исправних и добрих људи. На надгробницима се управо и бије љути бој између добра и зла, у коме је добро апсолутни победник.

Сликани посредством бело-црне методе, помрли житељи су на споменицима или апсолутно добри или апсолутно зли. Нема у приказу покојника „тамо-амо“, нема помешаних и неслагајућих особина. Све су или пожељне или непожељне и све махом преувеличане. Отуда се поставља питање да ли су личности приказане онакве какве „стварно јесу“ или онако како их други опажају. Одговор би могао бити двострук: и онакве какве стварно јесу и онако како су их наручиоци епитафа опажали. Родбина и клесари су, на основу онога што је сродник и познаник у свом животу видљиво испољио, осетили његове објективне особености, а истовремено су у вредносне исказе о њему уносили сопствену субјективност односно лични вољно-емоционални однос и став свести.

Најзад, на основу разноликих својстава покојника и преовлађујућих вредности које су их у животу усмеравале, могла би се, дубљим и свестранијим проучавањима надгробних казивања, дати карактерологија читавог динарског живља старовлашког и ерског варијетета. Јер, надгробна слова по много чему су истинско огледало заједничких културних вредности и карактеролошких особина људи са подручја које „покривају“.

НАПОМЕНЕ

1. Бројеви у загради означавају године смрти покојника, а пошто је већина споменика подизана следеће године по смрти, оне доста тачно указују и на старину самих надгробних записа.
2. Синтагма „БОГОМ УКРАШЕН“ могла би да значи и да особа њом одрђена поседује и друге „божанске“ особине: доброту, разум и моралну беспрекорност.
3. За време последњих Обреновића широки народни слојеви, сиромашни и средњи, нису имали право гласа и нису могли да имају своје биране представнике у српским и окружним бирократско-чиновничким центрима власти, а радикали су се борили за општа изборна права и залагали за сеоску, општинску и среску самоуправу. Отуда они истичу своју борбу за народна права.
4. Прецењивање и најмањег школског знања и потцењивање нешколованог здравог разума дошло је, добрим делом, од става полуписменог бирократског чиновништва, које је скоројевићки надуту преувеличавало своју „велику учесност“, а набусито и агресивно обезвређивало здраву „леачку“ разборитост. Отуда је потекло осећање ниже вредности код неописмењеног сељака, у чији се ум све више уврежавало схватање да су неписменост и тупавост једно те исто.
5. У овом раду располагао сам подацима са 202 „преступничка“ споменика.
6. Ознака „турски преступници“ не односи се само на праве Турке, већ и на Муслимане које су Срби у Санџаку тог доба називали „Турцима“.
7. Епитаф је преузет из књиге Бранка В. Радичевића „ПЛАВА ЛИНИЈА ЖИВОТА“, Београд, 1961, стр. 102.
8. Придев „излуђсо“ значио је у овом случају човека који тренутно празни усијани и необуздани агресивно-осветнички набој, али он указује и на трајнију особеност преступника. Наиме, многе убице би се могле урачунати у трајне поремећенике духом, у излуделе људе у буквалном смислу.
9. У вези са једним друштвеним стањем преступника илустративно је навести социјалне податке о три хајдука. Колар је био пука сиротиња, Сима Милинковић сиромашно, гутлаво и шкрофулозно сироче, а Гвозден Видојевић убоги досељеник, слуга и лопов. Такве особе су лакше могле да буду испуњене осећањем зависти, пакости и непријатељства према успешним личностима.

LES PORTRAITS SUR LES MONUMENTS FUNERAIRES

Le présent ouvrage est une tentative de donner une vue d'ensemble des particularités typiques de la reproduction des traits des personnages sur les monuments funéraires de la Serbie occidentale. L'illustration des traits particuliers des défunts, exprimés par leur image sur le monument funéraire, a été suivie dans l'intervalle de 1860 à 1940 qui est aussi l'époque de l'expression sculpturale la plus fréquente et par conséquent aussi celle où l'on rencontre le plus de portraits funéraires.

Pour étudier le sujet l'on s'est servi des cimetières qui s'étendent de Rudnik à Zlatibor et de l'Ibar à la Drina. Mais étant donné que les portraits sont les plus fréquents au centre de ce territoire, les exemples cités dans le présent ouvrage sont pour la plupart originaires des régions de Dragačevo, Čačak, Požega, Arilje et Ivanjica.

La représentation des traits du défunt est un »fruit«¹ assez tardif de l'art funéraire. Les personnages masculins commenceront à apparaître sur les monuments vers les années soixante-dix du siècle dernier, et les personnages féminins encore trente ans plus tard. Plus d'un demi siècle était passé depuis la libération du joug ottoman, pour que, de l'obscurité de cette sombre époque surgisse quelque chose de la personnalité patriarcale de la population rurale.

Les traits particuliers du personnage retracent son âge, son sexe et le temps qui s'est écoulé depuis sa mort. L'on insistait sur ses particularités physiques,

НАДГРОВНИ ПОРТРЕТИ

morales, émotionnelles et sociales et sur ses qualités (son savoir, son adresse) et celles qui établissaient son rang socio-économique. On parlait surtout des qualités de magnitude, de noblesse d'âme et de bienfaisance du défunt qui sont le plus fréquemment citées, mais par endroits l'on cite aussi de très mauvais traits particuliers, surtout lorsqu'il s'agit de criminels de toute espèce ou de renégats des règles morales de la société patriarcale.

Parmi les traits physiques l'on souligne la jeunesse, la beauté et la force et parmi les traits moraux, l'amour, l'amabilité, la fierté et le courage. Etant donné que l'on mentionne le plus souvent sur les monuments funéraires des qualités de moralité sociale, le présent ouvrage y consacre aussi sa plus grande attention. Ces qualités englobent: la bonté (bonté générale, bonté familiale, bon travailleur et bon patriote); l'honnêteté, l'intégrité, l'équité, l'amour de la justice et la fidélité. Les qualités ayant trait au savoir et à l'adresse sont: l'intelligence, le savoir, l'expression écrite et la perfection professionnelle. Parmi les qualités ayant trait à la réputation du défunt en rapport avec son rang dans la société, on l'appelle tantôt »riche«, »principal«, »premier«, »grand«, »honoré«, »respecté«, »éminent« et »célèbre«. Finalement l'on cite aussi les »mauvaises« qualités des délinquants que l'on traite de: brigands, voleurs, mauvais voisins, de criminels invétérés, de tueurs à gages et d'ennemis »turcs«.

De ces diverses qualités particulières des personnes défuntées et de leurs qualités prédominantes qui ont conditionné le cours de leur vie, l'on peut se faire une idée assez complète de la caractérologie des variétés de Stari Vlah et des Era de la population dinarique. En effet, les portraits sur les monuments funéraires reflètent à bien des égards les valeurs culturelles collectives et les particularités caractérologiques de cette population.